

MARX, SLAVER OG ANTIKKEN

AF

ERIK CHRISTIANSEN

Interessen for en marxistisk historieopfattelse har været stigende i de senere år, og det er glædeligt: Kun alt for længe har der stået ligesom en parentes om disse centrale bestræbelser på at forstå samfund i fortid og nutid. Det er ikke uden misundelse min generation konstaterer, at historiestuderende i dag som et naturligt led i deres undervisning kan blive præsenteret for nogle af de marxistiske grundopfattelser og begreber, som vi andre så møjsommeligt selv måtte søge at tilegne os og forstå.

Denne stigende interesse har i ikke ringe grad været et produkt af studenteroprøret, hvoraf også fulgte en yderst forståelig protest imod det etablerede, herunder imod den etablerede forskning, der under ét blev betegnet som positivistisk, eller i det mindste »borgerlig«, d.v.s. arbejderfjendsk, eller i al fald uanvendelig. Heraf fulgte imidlertid også at alt hvad der var, eller betegnede sig selv som marxistisk per definition var godt og samfundsrelevant, mens al kritik heraf blev opfattet som politisk bestemt.

Dette var en ufrugtbar situation, som heldigvis nu synes at blive afløst af viljen til at indgå i en dialog. Nærværende artikel er ment som et bidrag til denne dialog. Jeg vil dog begrænse mig til antikken,¹ og navnlig drøfte nogle af de problemstillinger der rejses i nyere danske bidrag herom, skrevet på et erklæret marxistisk grundlag.² Herudover vil jeg søge at relatere diskussionen til det nybrud som præger oldtidsforskningen i disse år,³ et nybrud der ikke alene er en debat om en marxistisk opfattelse af antikken, men i endnu højere grad er et opgør med klassikeren fra 1926: Rostovtzeffs »Social and Economic History of the Roman Em-

¹ For de senere perioder se bl.a. Niels Steensgaard, *Universalhistorie, samfundshistorie og historisk strukturalisme*. HT 80, 1980.

² Det drejer sig om følgende numre af *Den jyske historiker* (herefter forkortet DJH): 1972-73, 5-6 (Den antikke produktionsmåde), 1976, 6 (Om studiet af førkapitalistiske samfundsforhold), og 1978, 14 (Produktion og udbytning i førkapitalismen). Hertil kommer J. Vedel, *Antikkens slavesamfund* (Pædagogiske arbejdsmapper nr. 12) GMT 1976; Kr. Jensen, *Sociale formationer omkring slaveriet i det romerske landbrug i 1. årh. e.Kr.* Mus. Tusc. 36-39, 1979; K. Larsen, M. Jensen, M. Meisner, *Slaverne i det athenske demokrati*. Museum Tusulanums Forlag 1980.

³ E. Christiansen, *Sociale og økonomiske forhold i antikken*. En introduktion. (Klassikerforeningens kildehæfter) 1975 (I det følgende blot Soc. og øk. forhold). Det ville være uoverkommeligt at nævne og dermed takke de mange kolleger og studerende i ind- og udland, der med deres skrifter, spørgsmål, kritik, etc. væsentligt har bidraget til de her fremsatte uddybninger.

pire.⁴ Ved sin fremkomst blev værket navnlig kritiseret for at sætte lighedstegn imellem Romerrigets fald og den russiske revolution i 1917, således som Rostovtzeff selv havde oplevet og så den.⁵ De spørgsmålstejn der blev sat ved hans anvendelse af »kapitalisme«⁶ har først i de senere år udviklet sig til en generel kritik af hele den modernistiske opfattelse Rostovtzeff så udpræget var en eksponent for, den opfattelse at vor egen tid kun kvantitativt, ikke kvalitativt adskiller sig fra antikken.⁷

Centralt i dette nybrud står Moses Finley. Det er vanskeligt at vurdere dets gennemslagskraft. Anmeldelserne af Finleys »The Ancient Economy« fra 1973 spændte fra det generelt positive⁸ til det meget kritiske.⁹ Det er karakteristisk for situationen, at Thomas Pekáry i »Die Wirtschaft der griechisch-römischen Antike« fra 1976 karakteriserer »The Ancient Economy« med ordene (s. 134) »sehr interessante Bemerkungen zur Struktur und Bedeutung der antiken Wirtschaft«, men i øvrigt mestendels bygger sin fremstilling på Rostovtzeff og dennes vurderinger.

Opgøret imod modernismen præger imidlertid også forskere af erklæret marxistisk observans.¹⁰ Sammenholdt med det nybrud der siden 1959 har præget forskningsdebatten om oldtidens slaveri,¹¹ er der alt i alt skabt en frugtbar dialog imellem den del af oldtidforskningen, der betegner sig selv som marxistisk og den del der ikke gør det, hvad der bl. a. viste sig på oldtidssektionens møde under den 7. Internationale Kongres i Økonomisk Historie i 1978.¹²

⁴ Tysk udgave 1931, italiensk 1933, og spansk 1937; se C. Bradford Welles, Forschungsbericht. Bibliography – M. Rostovtzeff. Historia V, 1956. Der vil i det følgende (under forkortelsen SEHR²) blive henvist til Frasers udgave fra 1957, som bedst udtrykker Rostovtzeffs endelige opfattelse; se bl.a. R. Meiggs, Social History of the Roman Empire. CR n. s. IX, 1959.

⁵ Jvf. bl.a. T. Franks anmeldelse i AJPh XXXXVII, 1926, og H. Last i JRS XVI, 1926.

⁶ Jvf. Last, anf. arb. og – mere indgående – M. Reinhold, Historian of the Classic World. A Critique of Rostovtzeff. Science and Society X, 1946.

⁷ Rostovtzeffs egne ord i »A History of the Ancient World« I. Oxford 1926. Her gengivet efter Bickermans udgave, Greece. New York 1963, s. 14.

⁸ M. I. Finley, The Ancient Economy. London 1973 (I det følgende forkortet Finley, Anc. Ec.). K. R. Bradley, AJPh XCVI, 1975. A. Momigliano, NRB 16, 1975. Claude Mossé, JHS XCIV, 1974. Ed. Will, Rev. Hist. CCLV, 1976. E. M. Staerman, Arch. E. Soc. XXI, 1980.

⁹ M. W. Frederiksen, JRS LXV, 1975 og B. Hindess, Soc. Rev. XXIII, 1975.

¹⁰ Se således E. M. Staerman, Die Blütezeit der Sklavenwirtschaft in der römischen Republik (1964). Tyske oversættelse, Wiesb. 1969, s. 16 ff. (I det følgende forkortet Staerman, Blütezeit). M. Austin et P. Vidal-Naquet, Economies et sociétés en Grèce ancienne. 2. ed., Paris 1972, s. 11 ff. (= samme, Economic and Social History of Ancient Greece. An Introduction. London 1977, s. 3 ff. I det følgende vil der blive henvist til den engelske udgave.). H. Kreissig, Wirtschaft und Gesellschaft im Seleukidenreich. Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike 16. Berlin 1978, s. 11 ff.

¹¹ Gode forskningsoversigter og litteraturhenvisninger er givet af N. Brockmeyer, Antike Sklaverei. Erträge der Forschung 116. Darmstadt 1979; herom se min anmeldelse i et kommende nummer af NfH. Se i øvrigt den meget hvasse kritik af den traditionelle, og navnlig nu i Vesttyskland dominerende forskningsretning i M. I. Finley, Ancient Slavery and Modern Ideology. London 1980, s. 11 ff.

¹² Oplæggene om den antikke verden udgivet af P. Garnsey, Non-Slave Labour in the Greco-Roman World. CPhS. Suppl. Vol. 6, 1980. I det følgende forkortet P. Garnsey (ed.), CPhS Suppl. 6.

Antikken som tradition eller produktionsmåde

Opfattelsen af antikken som et afsluttet hele er en tradition, der stammer fra renessancens og den efterfølgende humanismes opfattelse af sig selv som genfødelser af den store fortid. Traditionen, som har spillet en umådelig rolle i de efterfølgende århundreders kulturelle og politiske debat, har været uløseligt knyttet til Romerriget, og navnlig dets fald.¹³ Det er karakteristisk at der ikke har eksisteret nogen væsentlig debat om antikkens begyndelse. Dette spørgsmål kendte renessancen ikke. Først med 1800-tallets udgravninger mv. rykkede de nærorientalske flodkulturer og det minoisk-mykenske samfund ind i forskningen og gjorde antikken til den sidste fase af oldtiden.

I traditionen ligger også, at man væsentligst har beskæftiget sig med antikkens kultur og politik. Interessen for de sociale og økonomiske forhold er ganske vist af ældre dato, men har været hæmmet af at vore hovedkilder — de litterære skribenter — skrev om, eller i det mindste ud fra, den filosofi og den politik, der for dem var tilværelsens sande mål og indhold. Den optimistiske tro — som bl.a. Rostovtzeff havde — på at de øvrige kildegrupper fundamentalt kunne rette op på denne skævhed, må i dag mødes med en del skepsis.¹⁴

Skævheden hos vore litterære skribenter er imidlertid mindre fatal end det umiddelbart lyder til. Den antikke filosofi var ikke en snæver videnskabsgren, men forsøg på en helhedsforståelse af menneskeliv, -erkendelse, og -samfund.¹⁵ Politik for grækerne var det der vedrører *polis*, og det rummer andet og mere end den gængse oversættelse »bystat« lader ane. For græske filosoffer som Platon og Aristoteles var *polis* menneskefællesskabet, og det er karakteristisk at Aristoteles lader første bog af sin »Politika« være en gennemgang af familiehustanden (*oikos*) som *polis*' grundelement. Og selv om det romerske skel imellem *res publica* og *res priuatae*¹⁶ rummer kimen til det senere skel imellem den offentlige og private sektor, må vi ikke glemme at Cicero definerer *res publica* som en gruppe mennesker, der er knyttet sammen ved retsligt fællesskab og bevidsthed om gensidig fordel og støtte (de re publica I, 39).

Alt dette er udtryk for det græsk-romerske aristokratis idealer, det Finley benævner som »the common cultural-psychological framework«,¹⁷ og det ene nødvendige udgangspunkt for forståelsen af det samfund der traditionelt betegnes som antikken. Når dette aristokrati havde, og i så høj grad kunne realisere disse idealer, vil forskningen naturligt i dag søge forklaringen i de sociale og økonomiske forhold. Men i alle bestræbelser på at skrive historien »fra neden« må vi ikke glemme at den ikke kan skrives uden historien »fra oven«.¹⁸

¹³ S. Mazzarino, Den antikke verdens undergang (1959). Dansk oversættelse, Kbh. 1970, s. 75 ff. og 111 ff. Se også Torben Damsholt, Det senromerske samfund. HT 1967.

¹⁴ Soc. og øk. forhold, s. 11 ff.

¹⁵ Erik Christiansen, Politisk teoridannelse i antikken. Kbh. 1974, s. 51 f. og passim.

¹⁶ Sst., s. 206 f.

¹⁷ Finley, Anc. Ec., s. 34.

¹⁸ Jf. Perry Anderson, Lineages of the Absolutist State. London 1974, s. 11 (I det følgende forkortet Anderson, Lineages).

»Die Geschichte *aller* bisherigen Gesellschaft ist die Geschichte von Klassenkämpfen. *Freier und Sklave, Patrizier und Plebejer, Baron und Leibeigener, Zunftbürger und Gesell, kurz, Unterdrücker und Unterdrückte*, führten einen ununterbrochenen, bald versteckten, bald offenen Kampf, einen Kampf, der *jedesmal* mit einer revolutionären Umgestaltung der ganzen Gesellschaft endete oder mit dem gemeinsamen Untergang der kämpfenden Klassen.«¹⁹ »In grossen Umrissen können asiatische, *antike*, feudale und moderne bürgerliche Produktions-Weisen als *progressive* Epochen der ökonomischen Gesellschaftsformation bezeichnet werden.«²⁰

Så længe disse programmatisk ord tegnede den marxistiske historieopfattelse, var der ingen tvivl: Antikken var et klasesamfund, hvor modsætningsforholdet slaver—frie var et progressivt led i den determinerede udvikling frem imod det kapitalistiske samfund, der på sin side rummer de nødvendige og tilstrækkelige betingelser for sin egen ødelæggelse og overgang til det socialistiske, d.v.s. det klasseløse samfund. Først og fremmest formuleret af Lenin og Stalin, var dette — kort resumeret — den officielle sovjetiske opfattelse frem til omkring 1964.²¹

En kritik heraf er ikke vanskelig. Der skal ikke megen historiekundskab til for at kunne se at dette højst kan gælde Europa; som så ofte tidligere blev Europas historie gjort til verdenshistorie.²² Den »asiatiske produktionsmåde« måtte da også hurtigt aflives; det nok så interessante er imidlertid, at dette var en *politisk* beslutning, først og fremmest bestemt af forholdet til Kina og siden hen til u-landene. Men selv når det gælder Europa, skal der ikke megen kendskab til for at kunne se at den »asiatiske produktionsmåde«²³ — eller hvad man nu valgte at kalde den — er de nærorientalske flodkulturer, den »antikke produktionsmåde« det klassiske Hellas og det romerske Italien, mens den »feudale produktionsmåde« er det middelalderlige Frankrig og Tyskland, altså ikke alene en forskydning i tid, men også i sted.

Hertil kommer, at de store slaveoprør, der skulle have konstitueret den »antikke produktionsmådes« undergang, fandt sted i perioden 135—70 f.v.t., altså flere hundrede år før den »feudale produktionsmådes« opståen, uanset hvornår man vil datere den.²⁴ De oprør, vi kender fra senantikken, er slaver, selvstændige bønder

¹⁹ K. Marx und Fr. Engels, Manifest der kommunistischen Partei (1948). MEV 4, Bln. 1972, s. 462. Fremhævelserne mine.

²⁰ K. Marx, Zur Kritik der politischen Oekonomie (1859). MEW 13, Bln. 1974, s. 9. (I det følgende forkortet Marx, Zur Kritik). Fremhævelserne mine.

²¹ Jf. G. Sofri, Über asiatische Produktionsweise (1969). Tyske oversættelse. Frankf. 1972, s. 76 ff. Meget kritisk er P. Sørensen, Opfattelsen af før-kapitalismen hos Marx og i 3. Internationale. DJH 1976, 6.

²² Jf. Sofri, anf. arb., s. 73 og E. J. Hobsbawm (ed.), Karl Marx. Pre-Capitalist Economic Foundations. London 1964, s. 59 ff.

²³ Om denne se bl.a. Sofri, anf. arb., navnlig s. 99 f og J. Peçirka, Die sowjetischen Diskussionen über die asiatische Produktionsweise und über die Sklavenhalterformation. Eirene III, 1964. Med Perry Anderson, Lineages, s. 462 ff. burde benævnelsen omsider have fået »the decent burial it deserves« (s. 548).

²⁴ Se Staerman, Blütezeit, s. 29 ff. for en udmærket gennemgang og kritik af den tidligere sovjetiske forskning på dette område.

og *coloni*, der — efter alt at dømme — ikke så meget rejser sig imod de store jordejere som imod skatteopkræverne eller den stedlige biskops udlægning af den kristne lære.²⁵ Men såvel i 1930'erne som under den kolde krig var det ikke sovjetiske forskere muligt at indrømme det berettigede i denne kritik, fordi en sådan indrømmelse ville blive taget til indtægt for en kritik af det sovjetiske samfund.²⁶ Ligesom den italienske renessances borgerskab i antikken så en bekræftelse på sig selv som genskaber af en ny tidsalder (*nouum aeuum*) ovenpå den mørke middelalder, skulle den marxistiske historieopfattelse bekræfte Sovjetunionen som socialismens og fremtidens samfund.

I dag turde dette ikke længere være nødvendigt. Uanset hvilken etikette man vil hæfte på det sovjetiske samfund, har det vist sin levedygtighed. Og — ulvetider eller ej — de socialistiske ideer har vist deres egen eksistensberettigelse i nutiden, behøver således ikke en kunstig bekræftelse fra fortiden. Tværtimod! Opførelsen imod Stalin fra og med partikongressen i 1956 gjorde vel bl.a. klart at det ikke drejer sig om at kalde noget socialistisk, men om hvad det reelt er. Det er ikke noget tilfælde at det var to medlemmer af det franske kommunistparti, nemlig Jean-Pierre Vernant og Pierre Vidal-Naquet, der som de første brød med de gamle dogmer om antikken.²⁷ Gælder det de kapitalistiske samfund, synes heller ikke de at have udviklet sig efter de lovmæssigheder den marxistiske opfattelse tidligere anså for givet. Karakteristikken »senkapitalistisk« må vel i dag — desværre kun! — betegnes som noget nær utopi.

Går vi fra den politiske praksis' bedrøvelighed over til den teoretiske videnskab, søgte tidligere såvel positivister som marxister efter de love i samfundshistorien som skulle gøre denne til videnskab på linie med naturvidenskaben.²⁸ I dag må vi erkende at naturlovene hverken er evige eller universelt gældende, men menneskelige forsøg på erkendelse af denne klode her og nu.²⁹ En nytolkning af den marxistiske samfundsopfattelse har længe været nødvendig og har herhjemme bl.a. ført til den såkaldt »kapitallogiske« skole, som ligefrem bestrider at der findes nogen egentlig marxistisk metode eller teori til studiet af de »før-kapitalistiske« samfund.³⁰

²⁵ Se bl.a. G. Alföldi, *Römische Sozialgeschichte*. Wiesbaden 1975, s. 187 ff. med yderligere litteraturhenvisninger. Fremstillingen i I. Sellnow (Hrsg.), *Weltgeschichte bis zur Herausbildung des Feudalismus*. Bln. 1977, s. 394 ff., 501 ff., og 572 ff. er stadig for præget af de gamle klassekampsbastioner.

²⁶ Men tendensen hos Vedel, anf. arb., s. 19 til generelt at tillægge den »borgerlige« forskning dette formål under den kolde krig er en overdrivelse. Ganske vist udkom W. L. Westermann, *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity* i 1955, men af forordet fremgår s. IX f. at det er en revideret udgave af artiklen i *RE Suppl. VI*, 1935. A. H. M. Jones var aktivt medlem af det britisk-sovjetiske selskab, da han skrev sine to artikler om slaveriet: *The Social Structure of Athens in the Fourth Century B.C.* *EHR VIII*, 1955, og *Slavery in the Ancient World.* *EHR IX*, 1956; jf. også J. A. Lengman, *Die Sklaverei im Mykenischen und Homerischen Griechenland* (1963). Tyske oversættelse, Wiesb. 1966, s. 85 f.

²⁷ Jf. *Soc. og øk. forhold*, s. 35 f.

²⁸ Jf. bl.a. P. Sørensen's kritik, *DJH* 1976, 6, s. 41.

²⁹ Jf. til dels U. Østergaard, *Studiet af førkapitalistiske samfundsforhold — mulighed og relevans.* *DJH* 1976, 6, s. 100.

³⁰ J. Hansen, *Den historiske materialisme og kritikken af den politiske økonomi.* *DJH*

At Marx' hovedanliggende var det kapitalistiske samfund fremgår klart af forordet til *Das Kapital*: »Was ich in diesem Werk zu erforschen hatte, ist die kapitalistische Produktionsweise und die ihr entsprechende Produktions- und Verkehrsverhältnisse.«³¹ Det forekommer indlysende, at Marx er bedst egnet til at belyse det 19. århundredes industrisamfund i Vesteuropa og — til dels — Nordamerika, det kapitalistiske samfund han selv var et produkt af, og som han så mesterligt analyserede.

Polemisk rettet imod samtidens førende oldtidsforsker, Theodor Mommsen, advarede Marx udtrykkeligt imod at lægge den kapitalistiske produktionsmåde ind i antikken.³² Han blev selv kritiseret for at gøre det, og resumerede kritikken af »Zur Kritik der Politischen Oekonomie« således: »Alles dies sei zwar richtig für die heutige Welt, wo die materiellen Interessen, aber weder für das Mittelalter, wo der Katholizismus, noch für Athen und Rom, wo die Politik herrschte«. Han afviste for så vidt ikke de fremførte karakteristika, men svarede: »Soviel ist klar, dass das Mittelalter nicht vom Katholizismus und die antike Welt nicht von der Politik leben konnte.«³³

Marx mente *ikke* at et studium af historien var nødvendigt for at forstå den »borgerlige økonomi«. Hans bemærkninger om til eksempel antikken i »Das Kapital« har snarest negationens formål; sådan var det ikke.³⁴ Men deraf følger ikke, at historien for ham var uinteressant; tværtimod! her lå den »borgerlige økonomis« forudsætninger, og han hævdede at den, som den mest udviklede produktionsmåde, gav nøglen til forståelsen af bl.a. antikken, på samme måde som menneskets anatomi er nøglen til abens.³⁵ Han ville gerne give en samlet fremstilling heraf,³⁷ men han gjorde det ikke. Der er derimod ingen grund til at tro at den ville have været fundamentalt forskellig fra den Engels gav i »Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats«, og om denne gælder mer end noget andet Uffe Østergaards klare bemærkning: »de konkrete udsagn om disse samfunds struktur og ændring er derimod ikke mere værd end det materiale Marx eller Engels byggede på og systematiserede.«³⁸

For antikkens vedkommende vil det stort set sige de litterære skrifter,³⁹ altså den klassiske verdens overklasseliv og overklasseidealer, hvis generelle gyldighed

1976, 6, spec. s. 22 f. N. H. Pedersen, Produktion og udbytning i førkapitalismen. DJH 1978, 14, spec. s. 7 ff. og 141 ff.

³¹ K. Marx, *Das Kapital I* (1867). MEW 23. Berlin 1971, s. 12. (I det følgende forkortet Marx: *Kapital I*).

³² Sst I, s. 182 nt. 39, og III (1894). MEW 25. Bln. 1973, s. 339 nt. 46 og s. 795 nt. 43.

³³ Begge citater fra Marx, *Kapital I*, s. 96 nt. 33.

³⁴ K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (1857–58). Bln. 1953, s. 364 f. (I det følgende forkortet Marx: *Grundrisse*).

³⁵ For henvisninger se Soc. og øk. forhold, s. 24 f. For en mere dybtgående behandling af Marx' syn på oldtiden se E. Ch. Welskopf, *Die Produktionsverhältnisse im alten Orient und in der griechisch-römischen Antike. Ein Diskussionsbeitrag*. Bln. 1957.

³⁶ K. Marx, *Einleitung zur Kritik der politischen Ökonomie* (1857). MEW 13, Bln. 1974, s. 636.

³⁷ Marx, *Grundrisse* s. 364 f.

³⁸ U. Østergaard, DJH 1976, 6, s. 73.

³⁹ Jf. bl.a. E. J. Hobsbawm, *anf. arb.*, s. 20 f.

en beskæftigelse med de øvrige kildegrupper efterhånden satte spørgsmålstegn ved. Det var indskrifterne der først fortalte noget om det store antal frigivne slaver, og papyrusmaterialet der underbyggede Eduard Meyers skildring af en stor afhængig arbejdskraft, der var andet end slaver. Ved sin inddragelse af de ikke-klassiske områder i oldtidshistorien, som er Meyers store fortjeneste, måtte han sætte spørgsmålstegn ved det klassiske slaveris udbredelse. Der var således solid basis for hans og senere for William Westermanns kritik af den dogmatisk-marxistiske udlægning.⁴⁰

Løsningen lå i »Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie«, Marx' egne forarbejder fra 1857–58. De blev kendt med publiceringen i Berlin i 1953; men deres centrale rolle i den internationale forskningsdebat fik de først i 1964, da Hobsbawm udgav de dele deraf der bærer overskriften »Formen die der Kapitalistischen Produktion vohrgehen,« og forsynede dem med en kyndig introduktion.

Det er ikke fordi disse skrifter er lette at læse. Det er ufærdige arbejdsnotater. Men netop i deres ufærdige form blev de en kilde til inspiration, fornyelse, og diskussion, som næppe har set sin afslutning. Hobsbawm lagde selv for ved på dette grundlag at afvise det lineære udviklingsforløb: »The statement that the Asiatic, ancient, feudal and burgeois formations are »progressive« does not therefore imply any unilinear view of history, not a simple view that all history is progress. It merely states that each of these systems is in crucial respects further removed from the primitive state of man.«⁴¹ Der er tale om analytiske, ikke kronologiske stadier.⁴² Det forenklede udviklingsforløb må forkastes; men det betyder ikke nogen generel forkastelse af en marxistisk udviklingsteori; for at give mening, må denne operere med en række af produktionsmåder, men ikke nødvendigvis nogle bestemte former, og ikke nødvendigvis i nogen bestemt rækkefølge.⁴³

Eller med andre ord: Der er intet givet eller lovmæssigt i den »antikke produktionsmådes« opståen eller dens forvandling til den feudale dito, for slet ikke at tale om dennes udvikling til det kapitalistiske samfund. Sofri skriver med rette: »Im übrigen schreibt Marx niemals, dass der Feudalismus notwendig den Kapitalismus hervorbringen muss, oder umgekehrt, dass der Kapitalismus aus dem Feudalismus entstehen muss; er schreibt nur, dass diese Entwicklung in Europa in der Neuzeit eingetreten ist.«⁴⁴

Det giver mening at spørge hvorfor det kapitalistiske samfund opstod i nyere tid i Nordvesteuropa, og ikke i det klassiske Hellas eller Ming-tidens Kina.⁴⁵ Dette ville omgående blive udskreget som den skinbarligste revisionisme, hvis det ikke var for den omstændighed at det bygger på Marx. Det er et opgør med gamle etablerede dogmer og derfor ofte vanskeligt; men det er et nybrud som gengiver

⁴⁰ Jf. samme, s. 65. J. A. Lençman, anf. arb., s. 23 f. og 31 f. J. Vogt, Sklaverei und Humanität. Historia Einzelschriften 8. 2. erw. Aufl. Wiesb. 1972, s. 103 f. og 106. Ed. Meyers synspunkter findes bl.a. i Kleine Schriften I. Halle 1910, s. 79 ff.

⁴¹ E. J. Hobsbawm, anf. arb., s. 38.

⁴² Sst., s. 37.

⁴³ Sst., s. 19 f.

⁴⁴ Sofri, anf. arb., s. 73. Jf. også N. H. Pedersen, DJH 1978, 14, s. 21.

⁴⁵ U. Østergaard, DJH 1976, 6, s. 113 f.

marxistiske synsvinkler en central placering i den internationale forskningsdebat. Et fremragende eksempel herpå er Perry Andersons nyligt fremsatte teori om at arven fra antikken var en væsentlig forudsætning for at kapitalismen netop slog igennem i Vesteuropa på netop det tidspunkt den gjorde.⁴⁶

»Grundrisse« lå også bag Vernants opgør med den tidligere opfattelse af slaveriet i det klassiske Hellas.⁴⁷ Forholdet imellem slaverne og deres ejere er systemets *fundamentale* modsætning («la contradiction fondamentale du système»), som imidlertid ikke ytrer sig på det socio-politiske plan, da slaverne per definition er udelukket herfra, men ikke derfor er uden økonomisk betydning. *Hovedmodsatningen* («la contradiction principale») gik dog imellem de rige og de fattige, og gav sig ofte udtryk i tidens sociale og politiske kampe.

Men, som Austin og Vidal-Naquet fremhæver, må dette hovedmodsætningsforhold imellem de få besiddende og de mange ikke-besiddende borgere ikke få os til at overse betydningen af andre modsætninger i det græske samfund, såsom kvinder—mænd, unge—gamle, slaver—slaveejere, som ikke er udtryk for klassekamp.⁴⁸

Med Utchenkos og Diakonoffs påpegning af at der fandtes slaver der ejede produktionsmidler (herunder andre slaver) uden selv at tage del i arbejdet — og det notabene »by more than just a few isolated examples«⁴⁹ — turde det i dag være indlysende at den marxistiske opfattelse ikke længere kan operere med slaverne som en klasse i antikken.

Det er klart, at der lå økonomiske grunde bag slavernes juridiske placering,⁵⁰ og det giver mulighed for at operere med slaven som typisk for underklassen og den frie slaveejers som typisk for overklassen. Men derudfra at ville vende tilbage til at betegne slaverne og slaveejerne som klasser ville være en grov og problematisk forenkling.⁵¹ Under alle omstændigheder: når slaverne ikke entydigt er en klasse, og antikken ikke en progressiv samfundsformation i et lineært udviklingsforløb, findes der da en speciel marxistisk opfattelse af eller tilgangsvinkel til antikken?

»The key concept« hos Finley er Polanyis »satisfaction of material wants«, dvs.

⁴⁶ Perry Anderson, *Lineages*, s. 420 ff. Jf. Kristof K. Kristiansen og Jens Rahbek Rasmussens omtale i *Historievidenskab* 10–11, 1977.

⁴⁷ J. P. Vernant, *Remarques sur la lutte de classe dans la Grèce ancienne*. *Eirene* IV, 1965. Fortræffeligt oversat til dansk af Brita Schultz i *DJH* 1972–73, s. 5–61.

⁴⁸ Austin and Vidal-Naquet, *anf. arb.*, s. 23 ff.

⁴⁹ S. L. Utchenko, I. M. Diakonoff, *Social Stratification of Ancient Society*. 13th ICH, Moscow 1970, s. 9.

⁵⁰ Som anført af E. Ch. Welskopf i artiklerne: *Einige Probleme der Sklaverei in der Griechisch-Römischen Welt*. *Acta Antiqua* 12, 1964, og *Über den Character der antiken Sklaverei als ökonomisches und als juristisches Verhältnis*. *Klio* 3, 1970.

⁵¹ Som forsøgt af G. E. M. De Ste. Croix, i *Karl Marx and the History of Classical Antiquity*. *Arethousa* VIII, 1975.

⁵² K. Polanyi, *Primitive, Archaic and modern Economies*. *Essays of Karl Polanyi* ed. by G. Dalton. Boston 1971, s. 145. M. I. Finley, *Aristotle and Economic Analysis*. *PaP* 47, 1970, og *Anc. Ec.*, s. 160. I sin kritik heraf, *Soc. Rev.* 23, 1975, s. 685 ff. skyder B. Hindess over målet.

»an instituted process of interaction between man and his environment«,⁵² hos Marx er *arbejdsprocessen* »zweckmäßige Tätigkeit zur Herstellung von Gebrauchswerten, Aneignung des Natürlichen für menschliche Bedürfnisse, allgemeine Bedingung des Stoffwechsels zwischen Mensch und Natur.«⁵³ Det er til dels samme ord, og i al fald samme begreber; men rækkefølgen er forskellig. Det er arbejdsprocessen — med hvad deraf følger — der har primatet hos Marx, og således vil det formentlig fortsat være hos oldtidsforskere, der betegner sig selv som marxister. Set ud fra et strukturalistisk synspunkt, således som det mer eller mindre explicit kommer til orde hos f.ex. Moses Finley,⁵⁴ er arbejdsprocessen vigtig, men som én af de institutioner hvis indbyrdes funktioner det er vigtigt at søge forstået, hvis man vil analysere et givet samfund i et givet tidsrum.

Når Finley konkret skriver: »What counts in evaluating the place of slavery in any society is, therefore, not absolute totals or proportions, but rather *location* and *function*. If the economic and political elite depended primarily on slave labour for basic production, then one may speak of a slave society«,⁵⁵ og ydermere fremhæver, at det var tilfældet i den klassiske verden,⁵⁶ vil en marxistisk forsker ikke bekræftende.⁵⁷ Men set ud fra en strukturalistisk synsvinkel kan man også kun ikke bekræftende når Uffe Østergaard på det generelle plan skriver: »at man for førkapitalistiske forholds vedkommende højst kan betragte merarbejdet som den *nødvendige* betingelse for den konkrete, historisk specifikke udformning af klasseforholdet; (men at) en *tilstrækkelig* forklaring må inddrage flere forhold«. ⁵⁸

Den traditionelle opfattelse af antikken som en helhed udelukker selvsagt ikke at forskningen i dag vil søge efter en mere substantiel bestemmelse. Her kan der formentlig skabes bred enighed om følgende: En græsk-romersk kultur, båret af et særdeles velhavende aristokrati, der havde slaver som typisk afhængig arbejdskraft i denne kulturs klassiske perioder og klassiske steder. Uenigheden vil snarere gå på, hvad man nærmere vil lægge vægt på i de dybere analyser af det antikke samfund. Det er denne uenighed de følgende afsnit vil søge at belyse.

Status, stand, og klasser

I »The Ancient Economy« fremfører Finley en hvas kritik af Utchenkos og Diakonoffs opstilling af klasser i antikken efter forholdet til produktionsmidlerne:

⁵² Marx, Kapital I, s. 198.

⁵³ Explicit i *Problèmes de la terre en Grèce ancienne*. Paris-La Haye 1973, s. 10 og i *Studies in Ancient Society*. London 1974, s. IX. Implicit de mange steder i Finley, *Anc. Ec.*, hvor der tales om »something structural«.

⁵⁴ IESS 14, 1968, s. 310.

⁵⁵ OCD² 1970, s. 995.

⁵⁶ Se specielt P. Vidal-Naquet, *Economie et société dans la Grèce ancienne: L'oeuvre de Moses I. Finley*. Arch. E Soc VI, 1965. Jf. også debatten imellem Pavel Oliva (*Die Bedeutung der antiken Sklaverei*. Acta Antiqua 8, 1960, og *The Significance of Ancient Slavery*. Samme tidsskrift 10, 1962) og Finley (*The Significance of Ancient Slavery*. A brief reply. Samme tidsskrift 9, 1961). Herhjemme findes den hos H. Højlund Knap, *Teknik og slaveri i antikken*. En oversigt. DJH 1972-73, 5-6, s. 59 ff., og navnlig hos Uffe Østergaard, *Den antikke produktionsmåde*. Samme tidsskr., s. 30 ff.

⁵⁷ U. Østergaard, DJH 1976, 6, s. 123.

»Whatever the applicability of that classification in present-day society, for the ancient historian there is an obvious difficulty: the slave and the free wage labourer would then be members of the same class, on a mechanical interpretation, as would the richest senator and the non-working owner of a small pottery, That does not seem a very sensible way to analyse ancient society«. ⁵⁹

Tilsyneladende svarer Utchenkos og Diakonoffs opstilling imidlertid ganske godt til græsk sprogbrug, hvor en *plousios* er en mand der er rig nok til at leve af sin ejendom, en *penes* en mand der er nødt til at arbejde for sit udkomme, men ikke nødvendigvis er ejendomsløs, og en *ptochos* en mand der intet ejer. ⁶⁰ Men ligheden bedrager. Det at være nødt til at arbejde, og især da arbejde for andre, var ifølge antikkens selvopfattelse nedværdigende, fordi det betød et afhængighedsforhold på linie med slaveri. Kun den velhavende jordejer havde den økonomiske uafhængighed og personlige frihed, der svarede til hans stand og status. Antikken kendte 3 hovedskel: rig—fattig, fri—slave, borger—fremmed, og det eneste der talte var om en borger var så rig, at han virkelig var fri. ⁶¹

Antikkens selvforståelse er ikke noget tilstrækkeligt grundlag; den må mødes med vore begreber. Men i begge tilfælde kræves en afklaring af nogle termer, i første omgang »stand« og »status«. Som analysebegreber anvendes de ofte i flæng eller i det mindste uden definitioner. Her vil følgende definitioner blive anvendt:

Stand = en juridisk defineret og hierarkisk placering i det sociale system med formelle forpligtelser og rettigheder. ⁶²

Status = den ikke-juridisk definerede placering i det sociale system, som fremgår af andres og egen vurdering af betydning og prestige. ⁶³

I vore romerske kilder finder vi en *ordo senatorius* (senatorstand), en *ordo equester* (ridderstand), og en *ordo plebeius*. I klassisk tid betød plebejere (*plebs*) generelt den brede befolkning, d.v.s. mængden af frie borgere der ikke tilhørte senator- eller ridderstand (jvf. således Livius XXVI, 36, 12), men havde endnu bevaret sin oprindelige betydning af »dem der ikke er patriciere«. I det ældre romerske samfund kunne disse plebejere af religiøse grunde ikke bestride de politiske poster ⁶⁴ og ikke indgå ægteskab med patriciere (Cicero, *de re publica* II, 63). Patriciere og plebejere var således to stænder, og deres indbyrdes strid frem til 287 f.v.t. netop en stænderkamp, som vel at mærke kun giver mening hvis den blev ledet af velhavende plebejere. Det er således en kamp imellem to grupper indenfor overklassen, som hver især benyttede de øvrige befolkningsgrupper som middel i kampen. ⁶⁵

⁵⁹ Finley, *Anc. Ec.*, s. 49. Utchenko, Diakonoff, *anf. arb.*, s. 8.

⁶⁰ Finley, *Anc. Ec.*, s. 41, med henvisninger, men ikke bemærket af denne selv.

⁶¹ *Soc. og øk. forhold*, s. 4 ff. med henvisninger.

⁶² I tilslutning til Finley, *Anc. Ec.*, s. 45.

⁶³ Jf. til dels sst., s. 51.

⁶⁴ Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht* I. 3. Aufl. Bln. 1887, s. 18 med kildehenvisninger.

⁶⁵ Som ikke mindst fremhævet af P. A. Brunt, *Social Conflicts in the Roman Republic*. London 1971, s. 47. Jf. også Chr. Kvium, *Kredit, gæld, gældsslaveri og personaleksektion i den romerske stænderkampperiode*. DJH 1976, 6, s. 170.

Senatorstanden bestod af senatorerne og deres sønner.⁶⁶ Ydre insignier understregede den ære, det var at sidde i det politisk betydningsfulde senat, den status der var forbundet hermed. Denne status var senatorernes byrdefulde privilegium, som forpligtede dem til politisk aktivitet og til at anvende store summer herpå. En *lex Claudia* fra 220 eller 218 f.v.t. forbød senatorerne og deres sønner at eje større skibe, og uanset dens gyldighed senere,⁶⁷ er den udtryk for den gældende moralkodeks, at senatorerne skulle være jordejere, og det så velhavende, at de kunne hellige sig den rette tilværelse som senatorer, på Augustus' tid formaliseret ved en minimumsgrænse på 1 million sestertser.

Senatorstanden er kort sagt en stand *indenfor* den romerske overklasse, og med den høje stand fulgte høj status. Det samme gælder imidlertid ridderstanden,⁶⁸ hvis medlemmer også bar visse ydre insignier som tegn på deres værdighed, og som oprindeligt bestod af dem der gjorde den dyre krigstjeneste til hest, mens vi fra 1. århundrede f.v.t. finder en formuegrænse på 400.000 sestertser. Som Finley bemærker, er det et falsk billede at fremstille ridderne som store forretningsmænd, kapitalister, og en ny pengeklasse: De romerske riddere var velhavende jordejere ligesom senatorerne.⁶⁹ Deres pengeanbringelser i fjernhandel var ikke nedværdigende ifølge Cicero, især ikke hvis det indtjente sattes i jord (de officiis I, 151), og ved skatteforpagtningen skulle de stille garanti i jord.⁷⁰ Disse opgaver var deres byrdefulde privilegium, og var det end ikke så givtigt som de største politiske poster, var flere riddere givetvis mere velhavende end mange af senatorstanden.

I vore romerske kilder finder vi *status ciuitatis* (»det at være borger«), *status libertatis* (»det at være fri«), og *status seruitutis* (»det at være slave«). Den romerske borgerret var som den græske et sæt af forpligtelser og rettigheder,⁷¹ er altså en stand. En slave var »et menneske der er et andet menneskes ejendom og underlagt dets myndighed« (Aristoteles, Politika I 1254 b 20f. og Iustinian, Institutiones I, 3), slaveriet således også en stand.⁷² Med borgerretten fulgte status. Blandt de residerende ikke-borgere i Athen, metoikerne, fandtes medlemmer af den økonomiske overklasse,⁷³ men selv den ubemidlede athenske borger var, eller anså sig selv for, finere. Udvidelsen af romersk borgerret i provinserne skete primært til den allerede eksisterende overklasse, det etablerede jordaristokrati, hvis eventuelle økonomiske fordele af borgerrettens erhvervelse vi har vanskeligt ved

⁶⁶ For det følgende jf. i det væsentligste E. Meyer, *Römische Staat und Staatsgedanke*. 2. erw. Auf. Zürich und Stuttg. 1964, s. 96 f., 103, 202 ff., og 377.

⁶⁷ Jf. M. W. Frederiksen, *JRS LXV*, 1975, s. 166.

⁶⁸ Herom E. Meier, *anf. arb.*, s. 91 ff. og 215 ff.

⁶⁹ Finley, *Anc. Ec.*, s. 49 f. (Forskellen til Rostovtzeff ligger primært i at denne, *SEHRE I*² 1957, s. 16 ff. opfatter riddernes og senatorernes jordinvesteringer som »kapitalistiske«). Se endvidere Cl. Nicolet, *L'ordre équestre à l'époque républicaine (312-43 av. J.-C.)*. Tome 1. Paris 1966, s. 285 ff. Om senatorernes investeringer se I. Shatzman, *Senatorial Wealth and Roman Politics*. Collection Latomus 142. Bruxelles 1975, spec. s. 237-464.

⁷⁰ Se P. A. Brunt, *The equites in the late Republic*. 2. ICEH 1962, vol. I, s. 117-142.

⁷¹ Soc. og øk. forhold, s. 8 med yderligere henvisninger.

⁷² En »legal-status category« hos Utchenko, Diakonoff, *anf. arb.*, s. 9.

⁷³ Omend de ikke kunne eje jord; se i øvrigt D. Whitehead, *The Ideology of the Athenian Metic*. CPhS, Suppl. Vol. 4, 1977.

at konstatere.⁷⁴ Romerske slavers *peculium*⁷⁵ kunne omfatte produktionsmidler og andre slaver, og selv om *peculiet* teknisk forbliver herrens ejendom, placerer slavens faktiske rådighedsret over det også ham i den økonomiske overklasse. Men selv hvis han blev frigivet af en romersk borger og således selv blev borger,⁷⁶ kunne han aldrig ryste slavestøvet af sig; han var og blev foragtet, uanset hvor velhavende han blev.⁷⁷ Rigdom var nødvendig for at tilhøre samfundets øverste stand- og statusgrupper, men ikke tilstrækkelig.

Den eneste egentlige status-gruppe vi kender fra det romerske samfund er nobiliteten (*nobilitas*). For at tilhøre denne skulle man kunne pege på mindst én konsul blandt sine forfædre. Kunne man det, var man til gengæld også født og opdraget til at betræde dette statens øverste embede.⁷⁸ Nobiliteten var således den øverste statusgruppe indenfor den øverste stand i den romerske overklasse, hvoraf imidlertid ikke følger at dens medlemmer alle var de mest velhavende. (Ud i det ekstreme den unge Sulla, der måtte bo til leje hos fremmede; Plutarch, Sulla I, 1–2).

På latin finder vi desuden klasse, *classis*, hvis oprindelige militære benævnelse⁷⁹ går over i den »servianske« centurieordnings opdeling efter formue i fem klasser, hvis 170 centurier yderligere var opdelt i to aldersgrupper.⁸⁰ Hertil kom bl.a. 18 ryttercenturier, og én centurie der rummede alle dem hvis formue var mindre end 11.000 *as*. Dens medlemmer kaldtes *proletarii*, »i den mening at afkom (*proles*) . . . var det eneste man ventede af dem« (Cicero, de re publica II, 40). Der var næsten flere medlemmer i denne ene centurie end i hele første klasse tilsammen, bemærker Cicero (ibidem), og bemærkningen er bl.a. interessant, fordi princippet i denne ordning stadig lå til grund for folkeforsamlingens opdeling ved valg af konsul på hans tid.⁸¹ Da de 18 ryttercenturier antageligt omfattede både senator og ridderstandens medlemmer (Cicero, de re publica IV, 2), er hele ordningen således en blanding af stands- og alderskriterier med militære og økonomiske.

Mer eller mindre parallelt til det latinske *classis*, anvendes klasser i dag ofte synonymt med grupper i samfundet, som regel dog med en økonomisk undertone. For marxistisk forskning er det et bærende begreb, hvor det centrale er forholdet til produktionsmidlerne, hvortil må føjes placeringen i den sociale rangstige og

⁷⁴ Se P. Ørsted, Vespasian og Spanien. København 1977, spec. s. 84 ff.

⁷⁵ Jf. Finley, Anc. Ec., s. 64. J. A. Crook, Law and Life of Rome. London 1967, s. 188 ff. Mere detaljeret W. Buckland, The Roman Law of Slavery. Cambr. 1908 (repr. 1970), s. 187 ff.

⁷⁶ S. Treggiari, Roman Freedmen during the late Republic. Oxf. 1969, s. 37 ff.

⁷⁷ R. MacMullen, Roman Social Relations 50 B.C. to A.D. 284. New Haven and London 1974, s. 103 ff.

⁷⁸ Se A. Afzelius, Den romerske Nobilitets Omfang. Kbh. 1935, spec. s. 220 ff. og L. Ross Taylor, Party Politics in the Age of Caesar. Berkeley and Los Angeles 1949, s. 25 ff.

⁷⁹ Se E. Meier, anf. arb., s. 53 f.

⁸⁰ Livius I, 43, 1–9. Om dateringen se E. Meier, anf. arb., s. 487 f. nt. 27.

⁸¹ Om den senere centurieordning se spec. L. Ross Taylor, Roman Voting Assemblies. Ann Arbor 1966, s. 84 ff. Om de senere formueansættelser se R. Thomsen, The Pay of the Roman Soldier and the Property Qualifications of the Servian Classes. C. et M. F. Blatt septuagenario dedicata. Kbh. 1973.

ikke mindst klassebevidsthed.⁸² Den antikke daglejer og arbejdsslave havde vidt forskellig placering i den sociale rangstige, og var sig ingen fælles interesser bevidste. Det samme gælder forholdet imellem senatoren og ejeren af et pottemagerværksted.

Når Utchenko og Diakonoff alene anvender forholdet til produktionsmidlerne som klassekriterium sker det med henvisning til Lenin,⁸³ og meningen er ikke t. at tage fejl af: Det kan med Lenins kriterier slås fast at antikkens slaver ikke er nogen klasse. Mohren har gjort sin pligt, mohren kan gå sin vej! Og dog, at slaverne ikke er nogen klasse, er ikke ensbetydende med at slaveriet var uden økonomisk betydning. Tværtimod! Anvendt forsigtigt kan en sådan klasseopdeling belyse hvorfor eller hvordan status og stand havde primat i antikken, men også hvorfor eller hvorledes de maskerede klasseopdelingen.⁸⁴

Slaver og klienter

Slaven er fremfor alt antikkens arbejdende menneske.⁸⁵ Slaveriet var grundlaget for den klassiske civilisation, også i dennes egen opfattelse af sig selv.⁸⁶ Slaveriet var den primære arbejdskraft for den økonomisk-politiske elite i den tilgrundliggende produktion,⁸⁷ det vil først og fremmest sige landbruget, men også til dels byerhvervene, og slaverne skulle arbejde hårdt.⁸⁸ Men at slaverne således forstået var den typiske arbejdskraft må ikke få os til at glemme, at slaveriet er den store undtagelse, der bekræfter reglen om, at overklassen normalt benyttede/udnyttede den stedlige befolkning. Denne store undtagelse er Athen og enkelte andre steder i det klassiske Hellas fra omkring 450 til 300 f.v.t. samt det romerske Italien fra omkring 200 f.v.t. til 200 e.v.t., og enkelte andre — til dels — uafklarede områder i det vestlige romerrige.⁸⁹

⁸² P. Vidal-Naquet, *Les esclaves grecs étaient-ils une classe?* *Raison Presente* 6, 1969, s. 103.

⁸³ Utchenko, Diakonoff, *anf. arb.* s. 3 nt. 9. De gør dog s. 9 også klart at det er et abstrakt analysebegreb, som ikke er identisk med samtidens selvforståelse.

⁸⁴ Jf. noget tilsvarende Kr. Jensen, *Mus. Tusc.* 36-39, 1979, s. 81 ff.

⁸⁵ S. Lauffer, *Die Sklaverei in der Griechisch-Römischen Welt.* XI CISH Sthlm. 1960, vol. II.

⁸⁶ M. I. Finley, *Was Greek Civilization based on Slave Labour.* *Historia* VIII, 1959, hvorved Finley placerede sig centralt i debatten. Det er en fatal udeladelse i Vedel, *anf. arb.* at det klassiske Athen overhovedet ikke behandles. Trods mangler er det til gengæld en god fremstilling der er givet deraf i K. Larsen, M. Jensen, M. Meisner, *anf. arb.*

⁸⁷ M. I. Finley, *OCD*² 1970, s. 995.

⁸⁸ Se bl.a. A. Burford, *Craftsmen in Greek and Roman Society.* London 1972, s. 70 ff. og K. D. White, *Roman Farming.* London 1970, s. 357 ff. (I det følgende White, *Farming*).

⁸⁹ Landbrugsslaver fandtes formentlig i dele af det tidligere karthagiske Nordafrika (jf. Finley, *Anc. Ec.*, s. 71 og spec. s. 191 nt. 18), den galliske og spanske Middelhavskyst; men i modsætning til Perry Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism.* London 1974, s. 62 ff. (i det følgende forkortet Anderson, *Passages*) er der ingen grund til at regne med at den traditionelle afhængige arbejdskraft blev afløst af slaver indenfor landbrugsproduktionen, hverken i det indre af Gallien eller Spanien. Se C. R. Whittaker, *Rural Labour in Three Provinces of Rome;* Garnsey (ed.), *CPhS Suppl.* 6.

De spartanske heiloter var ikke slaver:⁹⁰ De var bundet til hinanden ved familie, slægtskab og tilhørsforhold til jorden; de blev ikke ejet af enkeltpersoner, men af den spartanske stat, der vel i pressede situationer kunne frigive dem; men de kunne ikke sælges eller købe sig fri, og de havde ret til overskuddet fra den dyrkede jord — hvor lille det så end var⁹¹ — når afgifterne var erlagt til de behørgige spartanske borgere, som de talmæssigt var langt overlegne. Bag denne særprægede institution ligger givetvis den spartanske stats særprægede omend omstridte dannelse, hvor heiloterne er den undertvungne befolkning i de erobrede områder;⁹² men vi har tilsvarende forhold i Thessalien og på Kreta, eller i de græske kolonier i Syditalien, på Sicilien, og Sortehavskysten.⁹³ I de senere hellenistiske stater finder vi by- og husslaver, men sjældent landbrugsslaver i den klassiske betydning af ordet.⁹⁴ Forklaringen er ligefor: I den nære Orient og i Ægypten fandt den græske og siden hen den romerske overklasse en anden form for afhængig arbejdskraft som sikrede dem det udbytte de forventede.⁹⁵

Ingen af disse afhængighedsformer er slaveri i den klassiske betydning af ordet »et menneske, der er et andet menneskes ejendom«; men vore antikke kilder omtaler dem ofte som slaver — også heiloterne. Dette paradoks ligger bag den overvurdering af slaveriet man ofte har fundet i marxistisk forskning, men også bag Eduard Meyers og Westermanns undervurdering af slaveriets betydning. Nøglen til paradoksens løsning er givet med Finleys opstilling af et spektrum imellem på den ene side den fuldstændigt frie, og på den anden slaven der kun var ejendom, hvortil skal føjes Finleys påpegning af at slaveriet og andre afhængighedsformer skal placeres imellem de to hypotetiske yderpoler, inde i spektret med dets mange overlapninger af stand, status, og klasse. Denne spektrum-model kan ikke alene tjene til afklaring af slaveriets betydning, men også af dets forhold til andre former for afhængighed.⁹⁶

En velkendt form for afhængighed har vi i det romerske klientvæsen.⁹⁷ En mand af højere socialt lag yder som *patronus et beneficium* til en mand af lavere socialt

⁹⁰ Jf. M. I. Finley, *Between Slavery and Freedom*. *Comp. Studies Soc. Hist.* 6, 1964, s. 40. På vildspor er her både Vedel, *anf. arb.*, s. 26, og Larsen, Jensen, Meisner, *anf. arb.*, s. 27, 33, og 106 nt. 41.

⁹¹ Se bl.a. diskussionen hos P. Oliva, *Sparta and Her Social Problems*. Amsterdam and Prague 1971, s. 48 ff.

⁹² Sst. s. 38 ff.

⁹³ M. I. Finley, *The Servile Statuses of Ancient Greece*. *RIDA VII*, 1960, s. 168 ff. og bidragene i samme (ed.), *Problèmes de la terre en Grèce ancienne*. Paris — La Haye 1973.

⁹⁴ På trods af titlen i virkeligheden hovedkonklusionen i T. V. Blavatskaja, E. S. Golubcova, A. I. Pavlovskaja, *Die Sklaverei in hellenistischen Staaten im 3.-1. Jh. v. Chr.* (1969). Tyske oversættelse, Wiesb. 1972. Se også H. Kreissig, *Wirtschaft und Gesellschaft im Seleukidenreich*. *Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike* 16. Bln. 1978, spec. s. 8.

⁹⁵ Jf. Finley, *Anc. Ec.*, s. 70. Forholdene i det romerske Ægypten er kort, men præcist op-ridset af I. Biezunska-Malowist, *Le travail servile dans l'agriculture de l'Égypte Romaine*. V CIHE, Leningrad 1970.

⁹⁶ Klasse tilføjet af mig. For spektrum modellen se Finley, *RIDA VII*, 1960, spec. s. 187 ff., *Comp. Studies Soc. Hist.* 6, 1964, spec. s. 247 ff., og *Anc. Ec.*, s. 67 f.

⁹⁷ Soc. og øk. forhold, s. 50 f. med yderligere henvisninger.

lag, der som *cliens* er forpligtet til at yde *officium* til gengæld herfor. Dette gensidige forhold betegnes som *fides*, et udtryk der har klare etiske undertoner.

Næppe nogen vil hævde at romerne var mere etiske i deres adfærd end andre folk. Men en gammel lov fra 204 f.v.t. kan eksemplificere meningen; den forbød patronerne at modtage penge eller gaver for deres retslige bistand.⁹⁸ Lov eller ej, en *patronus* kunne ikke tillade sig at være for nøjeregnende med de *officia* han fik til gengæld, fordi det ville svække hans status som patron. Tværtimod! Eftergivenesshed kan også være et *beneficium* og tilmed fordelagtigt for patronen (Jvf. Cicero, de officiis II, 64).

For *cliens* derimod var forholdet ofte en nødvendighed. Det gælder ikke kun den retslige bistand, men også — som fremhævet af Skydsgaard,⁹⁹ fordi et *beneficium* kan tænkes at være den *taberna* eller lignende hvor klienten drev sin håndværks- og handelsvirksomhed, det lån der finansierede dele af denne, eller den lejlighed hvor han boede. En sådan klient var nødt til at yde kontante *officia* herfor i form af renter, afdrag, husleje, andel i udbyttet m.v.

Man kan ikke gøre folk af samme høje sociale lag til sine klienter, siger Cicero udtrykkeligt (de officiis II, 69 f.). Folk af samme lag var »venner«, *amici*. Patronen har tiltalt sine klienter *amici*, men omtalt dem som *clientes*, og disse har som selv patroner gjort det samme med deres klienter. Forskellen er også reel. På trods af et billigt lån fra Cæsar på 800.000 sestertser,¹⁰⁰ sluttede Cicero sig til Pompeius ved borgerkrigens udbrud i 49 f.v.t., og blev senere tilgivet af Cæsar. Situationen ville næppe have været — eller være følt — helt den samme hvis en af Cæsars veteraner således havde svigtet ham. På den anden side har beboerne i Ciceros to faldefærdige taberner (ad Atticum XIV, 9,1) næppe følt sig som hans taknemmelige klienter.

I sin anmeldelse af »The Ancient Economy« kritiserer Frederiksen med rette Finley for at undervurdere de romerske senatorers investeringer i handel, håndværk, og udlånsvirksomhed.¹⁰¹ Men ligesom en romersk aristokrat også tænkte i økonomiske baner, må vi også tænke i politiske: disse investeringer var ensbetydende med klienter, om ikke andet så netop via mellemmændenes næppe altid lige rene hænder. Når den yngre Plinius overvejer at give sine forpagtere (*coloni*) henstand med eller nedsættelse af afgifterne (epistulae IX, 37,2 og X, 8,5), vil vi primært tillægge ham økonomiske motiver: Det kan jo bedst betale sig på længere sigt. Men for Plinius kan det afgørende ligeså vel have været, at en mand af hans status og stand må vise sig storsindet. Man skal give og give efter, men selvfølgelig uden at formøble den formue som gør det muligt at give gaver og vise eftergivenesshed (Cicero, de officiis II, 64).

⁹⁸ *Lex Cincia*. Se G. Rotondi, *Leges publicae populi Romani*. 1912, Nachdruck, Hildesheim 1966, s. 261 ff. for kildebelæg og ældre litteratur.

⁹⁹ Første gang i Det romerske slaveri og marxismen. DJH 1972-73, 5-6, spec. s. 82 f., og senere i *The Disintegration of the Roman Labour Market and the Clientela Theory*. Studia Krarup, Odense 1976, spec. s. 46 f.

¹⁰⁰ I. Shatzman, anf. arb., s. 416 f.

¹⁰¹ M. W. Frederiksen, anf. arb., s. 166 ff. Disse investeringer er godtgjort af P. Garnsey i Moses I. Finley (ed.), *Studies in Roman Property*. Cambr. 1976 (I det følgende forkortet Finley (ed.), *Studies Property*), s. 123 ff.

En frigiven slave blev sin tidligere herres klient par excellence p.gr.a. det store *beneficium* frigivelsen var, til gengæld for hvilken han skulle være sin herre taknemmelig og vise det i praksis, hvad enten der var aftalt konkrete tjenester (*operæe*) eller ej. Denne taknemmelighed ville den frigivne ikke undlade at vise: I det ekstreme fordi frigivelsen kunne trækkes tilbage — eller patronen i det mindste slå handen af ham —, i det substantielle fordi han ved at yde flere tjenester end nødvendigt gjorde sig fortjent til flere *beneficia*.¹⁰²

I den sene romerske republiks kampe spillede de hjemsendte soldater en ikke ringe rolle som de stridende stormænds klienter. Deres interesse i fortsat at støtte deres tidligere general som patron er indlysende: Det var ham der havde sikret dem alle en jordlod efter hjemsendelsen. Blev han styrtet eller svækket, frygtede de for at miste den.¹⁰³ Hvis omvendt patronen beholdt sin magtstilling, ventede der måske nye gevinster, eventuelt i form af sønnernes deltagelse i kommende udbytterige krige og senere hjemsendelse med jordlod. Men ligesom soldaterne var mest loyale overfor den general hvis chancer for sejr var størst, ville veteranen også overveje sin faktiske situation, hvis en bedre fremtid bød sig. Veteranloddernes størrelse før Augustus synes at have været små,¹⁰⁴ og hvis veteranen da søgte at realisere drømmen om at leve af landet, men i byen, var hans eksistens i overklassen prekær, afhængig af fortsatte eller nye *beneficia*.

Som ved *amicitia*, det romerske venskabsforhold¹⁰⁵ må man ved *clientela*-begrebet ikke ensidigt fokusere på det juridiske, det moralske, det økonomiske, eller det personlige, det formelle eller det reelle.¹⁰⁶ Samme advarsel gælder imidlertid forståelsen af slaveriet.

Da slavens *peculium*, som nævnt ovenfor, teknisk forbliver herrens ejendom, ligger det i sagens natur at det kan inddrages; men kun hvis slaven følte sig i tryk besiddelse af sit *peculium*, ville han forvalte og forøge det til sin herres tilfredshed.¹⁰⁷ En slave der får frataget sit *peculium* er ikke mere værd; man kan lige så godt sælge ham til minerne! Slavens interesse var at forøge sit *peculium* for med tiden at tilkøbe sig sin frihed.¹⁰⁸ Han havde ingen interesse i at misligholde det. Det var den berømte »gulerod« der fik ham og de øvrige slaver til at arbejde effektivt uden at have piskan over nakken. Alternativet var straf eller flugt; men en straffet slave havde ringe fremtid for sig, en bortløben langt mindre.

Et *beneficium* er en gave, og kan derfor i sagens natur kun trækkes tilbage hvis gaven har været givet under særlige betingelser, der f.eks. er fastsat ved kontrakt.

¹⁰² Se herom S. Treggiari, *anf. arb.*, s. 68 ff. og P. Nørlund, *Det romerske slavesamfund under afvikling*. Kbh. 1920, s. 115 ff.

¹⁰³ Jf. P. A. Brunt, *The Army and the Land in the Roman Revolution*. JRS LII, 1962, s. 79ff.

¹⁰⁴ Se samme, *Italian Manpower 225 B.C.–A.D. 14*. Oxf. 1971, s. 294 ff. (I det følgende forkortet Brunt, *Manpower*).

¹⁰⁵ Jf. samme, 'Amicitia' in the Late Roman Republic. PCPhS n.s. 11, 1965.

¹⁰⁶ Min fremstilling her afviger således fuldstændig fra N. Rouland, *Pouvoir politique et dépendance personnelle dans l'Antiquité romaine*. Collection Latomus 166. Bruxelles 1979. hvortil min kommende anmeldelse i NfH.

¹⁰⁷ P. Nørlund, *anf. arb.*, s. 44.

¹⁰⁸ S. Treggiari, *anf. arb.*, s. 17, med yderligere henvisninger.

Hvis klienten misligholdt forholdet eller bad om eftergivelse af det skyldige, kunne patronen give denne eftergivelse og således yde endnu et *beneficium*, eller slå hånden af klienten, eller søge at inddrage sit tilgodehavende ad den ene eller den anden vej. Valget herimellem ville afhænge af en række faktorer, herunder hensynet til andre nuværende og kommende klienter.

Mente klienten sig forulempet af sin patron, lå hans muligheder som fri borger formelt i en retssag. Reelt ville han dog hverken kunne rejse eller vinde denne, medmindre han fandt en anden patron, som så sin interesse heri. Reelt afhang hans muligheder for at skifte patron af hans egen økonomiske formåen: Den *taberna*, til eksempel, han havde i foræring, lån, eller leje fra patronen kunne være hele grundlaget for hans og familiens eksistens, eller den kunne være et mer eller mindre nødvendigt supplement hertil.

Frihed var således ikke noget ubetinget gode i forhold til slaveriet. Retsligt var slaveejernes ansvar begrænset til det oprindelige *peculium*¹⁰⁹ hvilket imidlertid også indebar at han måtte gribe ind, hvis denne del af hans ejendom blev antastet fra anden side. Således forholdt det sig ikke nødvendigvis, hvis en klient blev forulempet af en anden patrons klient. Her ville de to patroners indbyrdes styrkeforhold og interesser blive afgørende for udfaldet. At være fri betød også friheden til at blive ladet i stikken.

Med *peculium* og frigivne slaver er vi, i al fald i klassisk tid, fortrinsvis i byernes håndværk, handel, og udlånsvirksomhed,¹¹⁰ hvor gevinsterne var så store at slaverne klækkeligt kunne forøge peculiet med henblik på frikøbet, men hvor også risikoen var så stor at slaveejeren ønskede at begrænse sit mulige tab til det oprindelige beløb. Samtidig kunne han bevare sit ry som den der levede af sine jordbesiddelser. Vi er i det romerske samfund; men også de athenske aristokrater har investeret i byerhverv via slaver og frigivne,¹¹¹ samt antageligt bl.a. de metoiker de hver især var *prostates* for.¹¹² Det er derimod utænkeligt at fattige athenske borgere i klassisk tid ville have stillet sig i nogen form for klientlignende forhold.¹¹³

De romerske landbrugsslaver havde sjældent *peculium*, og blev sjældent frigivet.¹¹⁴ Derimod finder vi en form for klientvæsen på landet i kolonatet. Den typiske *colonus* omkring 200 e.v.t. er en fri bonde, der forpagter en anden mands jord for fem år, frit kan disponere over overskuddet, når afgifterne er betalt, og frit kan forlade jorden, når kontrakten er udløbet.¹¹⁵ Den typiske *colonus* fra omkring 300 e.v.t. og senere er bundet til jorden og til jordejeren.¹¹⁶

Vi kender imidlertid også *coloni* i det tidligere Italien, hvor slaveriet var den

¹⁰⁹ P. Nørlund, *anf. arb.*, s. 47 ff.

¹¹⁰ Jf. S. Treggiari, *anf. arb.*, s. 91 ff.

¹¹¹ Jf. også Th. Pekáry, *anf. arb.*, s. 33.

¹¹² Om metoiker og *prostates* se M. Herman Hansen, *Staten, Folket. Forfatningen. Det athenske demokrati i 4. århundrede f. Kr.* 1. Kbh. 1978, s. 41 ff.

¹¹³ Jf. Garlan og Welskopf i P. Garnsey (ed.) *CPhSoc. Suppl.* 6, hhv. s. 125 og 139.

¹¹⁴ S. Treggiari, *anf. arb.*, s. 106 ff.

¹¹⁵ Se herom Crook, *anf. arb.*, s. 155 ff.

¹¹⁶ Denne udvikling bedst trukket op af A. H. M. Jones, *The Roman Colonate. PaP XIII*, 1958.

typiske arbejdskraft på overklassens jord. Kendt er således bemærkningen hos den romerske landbrugsforfatter Columella om at man skal anvende *coloni* på de fjerntliggende ejendomme, som man ikke så hyppigt besøger, hvor jordens bonitet og klimaet er ringe, og specielt hvor der dyrkes korn fremfor vin og oliven.¹¹⁷ Hvem disse tidlige *coloni* var, ved vi ikke, men 4 muligheder foreligger:¹¹⁸

- 1) Frigivne eller slaver der får jord i forpagtning.
- 2) Dele af landbefolkningen som ikke selv ejer jord og ikke har mulighed for at erhverve jord, f.eks. bondesønner.
- 3) Bønder der selv ejer jord, men supplerer deres og familiens eksistens ved at forpagte anden jord eller opgaver på anden gård.
- 4) Bønder der har været tvunget til at sælge deres jord, som de »får tilbage« i forpagtning af den nye ejer.

De tre sidstnævnte muligheder har sammenhæng med to andre faktorer: den lille bondes situation og overklassens jordbesiddelser.

Den lille selvstændige bonde er den mindst kendte fra vore kilder, men givetvis talmæssigt den mest udbredte.¹¹⁹ Han og familien har arbejdet hårdt for deres eksistens, og dog har der ikke været beskæftigelse til dem på egen jord hele året rundt. I dette lå der således en tilskyndelse til at bonden eller hans sønner supplerede familiens eksistens ved at påtage sig kortere eller længere arbejde for andre.

Overklassens voksende jordbesiddelser i Italien er generelt karakteriseret ved 3 kategorier:

- 1) Store, sammenhængende græsningsarealer, hvor de frie bønder presses ud, og arbejdskraften fortrinsvis er bevæbnede slaver som hyrder.¹²⁰
- 2) Flere intensivt og alsidigt drevne brug af typen *villa rustica*,¹²¹ fortrinsvis i Campanien og i nærheden af Rom.¹²² At dette var overklassens typiske brug kan vi ikke alene læse ud af landbrugsforfatterens interesse for det, men også af utallige andre kilder. Her blev det daglige arbejde udført af slaver; men der var brug for ekstra arbejdskraft i høstsæsonen el. lignende,¹²³ som bl.a. kan

¹¹⁷ Columella, *de re rustica* 1,7; jf. noget tilsvarende Varro, *de re rustica* I, 17.

¹¹⁸ M. I. Finley i samme (ed.), *Studies Property*, s. 103–121, spec. 113.

¹¹⁹ For det følgende se generelt White, *Farming*, s. 335 ff. Jf. også P. Garnsey, *Where did Italian Peasants live?* *PCPhS* n. s. 25, 1979.

¹²⁰ Jf. herom P. A. Brunt, *Manpower*, s. 283 f. og 370 ff. At netop disse slavehyrder var bevæbnede og havde en vis bevægelsesfrihed gjorde disse egne særligt udsatte for slaveoprør; jf. *ibidem*, s. 374.

¹²¹ Se herom J. E. Skydsgaard, *Den romerske villa rustica*. Studier fra sprog og oldtidsforskning. Kbh. 1961, s. 65 ff. (I det følgende forkortet Skydsgaard, *Villa rustica*).

¹²² I Finley, *Anc. Ec.*, s. 119 omtales overklassens jordkøb som »windfall purchase«; men E. Rawson har nu overbevisende argumenteret for at det romerske aristokrati på Ciceros tid bevidst tilstræbte at købe jord i nævnte to områder; se M. I. Finley (ed.), *Studies Property*, s. 85–102, spec. s. 92 ff.

¹²³ Jf. White, *Farming*, s. 349.

have bestået af de omkringliggende bønder og deres familier. Slavedriften på disse brug er med andre ord ikke forståelig uden den samtidige tilstedeværelse af fri arbejdskraft i pågældende egn.¹²⁴

- 3) Store sammenhængende jordstrækninger, hver bestående af en række større eller mindre selvstændigt kørende enheder, hvoraf en eller flere kan være slavebrug, men hovedparten er bortforpagtet til *coloni*.¹²⁵

Som ved klientvæsenet i øvrigt er der for *colonus* stor forskel på om forpagtningen er hele grundlaget for hans og familiens eksistens, eller udgør et mindre supplement hertil. I dette har vi kimen til en forståelse af kolonatets stigende og slaveriets faldende betydning som afhængig arbejdskraft.¹²⁶

Den »klassiske« forklaring herpå er at slavetilførslerne faldt efter den romerske ekspansions ophør, med deraf følgende prisstigninger på slaver.¹²⁷ Som tilstrækkelig betingelse er forklaringen uholdbar.¹²⁸ Den romerske ekspansion slutter med nederlaget ved Teutoburgerskoven i år 9 e.v.t., altså rundt regnet 200 år før slaveriet begynder at miste sin betydning. I klassisk tid beroede slaveforsyningen væsentligst på hjemmeavl og handel.¹²⁹ Også i senantikken findes der slavehandel, hvis hovedkilde, som før, var slaver købt udenfor Romerrigetets grænser.¹³⁰ Slaverne var og blev en kostbar investering i køb, uddannelse, og kontrol.¹³¹

Man har fokuseret for snævert på antallet af slaver. Der er ganske vist ingen tvivl om at det store antal slaver der blev bragt på markedet i medfør af de romerske krige fra o. 200 f.v.t. til Augustus' tid bevirkede en enorm udvidelse i anvendelsen af slaver.¹³² Men hvis Cato og Columella er repræsentative udtryk for holdningen ved periodens begyndelse henholdsvis slutning, vil der næppe være tvivl om at Columella har fået mere arbejde ud af sine — måske færre — slaver ved at spøge og rådslå med den (de re rustica I, 8) end Cato har fået af sine — måske flere — slaver ved at piske og straffe dem (Plutarch, Cato 21).¹³³ Den ro-

¹²⁴ Jf. P. Garnsey og J. E. Skydsgaard i Peter Garnsey (ed.), CPh Soc. Suppl. 6 hhv. s. 149 ff. og 155 f.

¹²⁵ Mens kun de to foregående kategorier udtrykkeligt fremhæves af K. D. White, *Latifundia*, BICS 14, 1967 omtales den tredje form som karakteristisk for Plinius og tiden derefter i samme, *Farming*, s. 406 ff. Tendensen til at opdele i mindre enheder — eller overtage sådanne — ses tydeligt i R. Duncan Jones' og D. Crawfords bidrag til Finley (ed.), *Studies in Property*, hhv. s. 7 ff. og 35 ff.

¹²⁶ Også bemærket af N. H. Pedersen, DJH 1978, 14, s. 71 ff.

¹²⁷ Se således N. Brockmeyer, *Sozialgeschichte der Antike*. Stuttg. 1972, s. 112 f.

¹²⁸ Jf. Finley, *Anc. Ec.*, s. 85 f.

¹²⁹ Staerman, *Blütezeit*, s. 36 ff. pace K. Hopkins, *Conquerors and Slaves*. *Sociological Studies in Roman History* 1. Cambr. 1978, s. 8 nt. 14. Jf. også Kr. Jensen, *Mus. Tusc.* 36–39, 1979, s. 96 ff.

¹³⁰ Jf. A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire. A Social, Economic and Administrative History*. I–II. 1964, s. 85 ff. (I det følgende forkortet Jones, LRE).

¹³¹ R. P. Duncan-Jones' beregninger viser en betydeligt lavere slavepris i 301 e.v.t. end tilfældet i 1. årh. e.v.t. = Two possible Indices of the Purchasing Power of Money in Greek and Roman Antiquity. Les »Dévaluations« à Rome. *Collection de l'École Française de Rome* 37, 1978, spec. s. 163.

¹³² Som vedgået selv af Westermann, *anf. arb.*, s. 80.

merske ekspansion havde truet med at ødelægge slavesystemet p.gr.a. den enorme tilførsel af slaver, der som voksne havde kæmpet for friheden med våben i hånd; med ekspansionens ophør konsolideres Italien som slavesamfund.

Som forlængst påvist af Marc Bloch¹³⁴, hører slaveriets ophør Middelalderen til, helt præcist Karl den Stores tid; men ingen tvivl om at dets kvalitative betydning er aftagende i senantikken. Nøglen hertil skal primært søges i en ændring af de små bønders stilling.¹³⁵ Perioden fra netop omkring 200 til 300 e.v.t. er præget af idelige borgerkrige og angreb fra ydre fjender forskellige steder i Romerriget.¹³⁶ Overklassen søgte beskyttelse ved at flytte væk fra de udsatte byer til deres jordejendomme på landet, og mange byer mistede derved en væsentlig del af deres betydning. På landet var bøndernes eksistens end mere truet end før p.gr.a. krigenes plyndringer og hærenes rekvitioner. Hertil kom skatteopkrævernes krav, bag hvilke stod de skiftende regenters og tronprætendentes behov for finansiering af kampene. Bønderne søgte beskyttelse hos de nærliggende mægtigere jordejere og måtte betale derfor.

I denne situation var det atter muligt for overklassen at gøre brug af den stedlige befolknings arbejdskraft. Bøndernes stilling nærmede sig slavernes, som der ikke længere var samme brug for.¹³⁷ Men baggrunden for at dette var muligt skal søges længere tilbage, og ses i sammenhæng med den formaliserede forskel der samtidig udvikler sig i den retslige behandling af de fine (*honestiores*) og de andre (*humiliores*). En sådan formaliseret forskel ville ikke have været mulig dengang da overklassen havde brug for de øvrige borgere i folkeforsamlingen og i legionerne.¹³⁸

Det er antageligt ud fra denne kildemæssigt trods alt bedre belagte udvikling at det vil være muligt at søge en forklaring på slaveriets interessante, men exceptionelle fremkomst som den typiske arbejdskraft i det klassiske Athen og senere i det romerske Italien.¹³⁹ Overklassen havde brug for de øvrige befolkningsgrupper i de idelige krige udadtil, men også i sine egne indbyrdes stridigheder. Forudsæt-

¹³⁴ Andersons forsøg, *Passages*, s. 82 nt. 42, på at afvise Finley på dette punkt bliver derfor utilstrækkelig, hvilket ikke anfægter hans interessante teori om at Vesten tabte sin dynamik med slaveriets ophør som typisk afhængig arbejdskraft (*ibidem*, s. 87). I øvrigt er hans henvisning, s. 62 til Brunt, *Manpower*, s. 121 ff. for antallet af slaver ikke meget værd: På dette punkt er Brunts beregninger intet andet end et kvalificeret gæt. For en mere generel diskussion af Andersons teser se W. R. Runciman, *Arch. E. Soc.* XXI, 1980.

¹³⁵ *Comment et pourquoi finit l'esclavage antique?* *Annales ESC* 2, 1947; og *CEHE* I², 1971, s. 246 ff. Der ses i denne forbindelse bort fra det nordiske slavesamfund i vikingetiden.

¹³⁶ M. I. Finley, *Ancient Slavery and Modern Ideology*. London 1980, s. 123 ff. for en mere detaljeret argumentation.

¹³⁷ Se herom generelt G. Alföldi, *anf. arb.*, s. 139 ff.

¹³⁸ Jf. Jones, *LRE* II, s. 793 ff. om *serui quasi coloni* og *coloni quasi serui*.

¹³⁹ Jf. Finley, *Anc. Ec.*, s. 86f. Om dette retsskel i øvrigt se P. Garnsey, *Social Status and Legal Privilege in the Roman Empire*. Oxford 1970.

¹⁴⁰ Hvor vi er henvist til, hvad K. Hopkins, *anf. arb.*, s. 20 træffende kalder »wigwamargumentet«. Hver for sig kan ingen af pælene stå alene, men sammen støtter de hinanden og bærer konstruktionen. Min fremstilling er også her stærkt inspireret af Finley; se bl.a. *Ancient Slavery and Modern Ideology*. London 1980, s. 67 ff.

ningen herfor var imidlertid at disse grupper formelt blev frie; men bag gælds-slaveriets ophævelse lå de muligheder der lå i erhvervelsen og udnyttelsen af fremmed arbejdskraft i form af slaver. Bag denne mulighed lå atter overklassens indflytning til byerne, hvorfra slaverne oprindeligt kom.¹⁴⁰ Spørgsmålet er kort sagt, hvorfor dele af den græske og siden den romerske overklasse blev så velhavende at en udnyttelse af den stedlige arbejdskraft blev en hæmsko og derfor erstattet af slaver, hvor man vel at mærke ikke tilegnede sig andres merarbejde, men andre mennesker med hud og hår.

Der er en væsentlig forskel: I det klassiske Athen havde mange mennesker få slaver, i det romerske Italien havde få mennesker mange slaver. Slaveriet er pendanten til Athens demokrati og søherredømme i 400-tallet f.v.t.; men først da det senere blev omplantet til det romerske Italien, kom det til sin fulde udfoldelse, frigjort fra de politiske, geografiske, og kulturelle bånd, der havde hæmmet dets udvikling i Hellas. Romerne førte ikke krige for at få slaver; men med tiden gjorde slaveriet det muligt for romerne at føre de mange og langvarige krige. Man kunne vedvarende bruge de frie bønder — efterhånden primært bondesønnerne — som soldater uden at det gik ud over overklassens indtjening fra jorden.¹⁴¹ Således forstået, var det slaveriet der gav det romerske Italien den enestående dynamik som i de to sidste århundreder før vor tidsregning gav det herredømmet over det langt rigere østen.

Det antikke slaveri er ikke kun interessant, fordi det var grundlaget for den klassiske civilisation: den frie overklasse kunne koncentrere sig om den filosofi og den politik der var tilværelsens sande mål. Det er også interessant, fordi det viser noget centralt om den øvrige del af den frie befolkning: hvorfor og hvorledes de fattige borgere »were kept free«.¹⁴²

Det oplysende og samtidig fordrejende ved Utchenkos og Diakonoffs klasseopstilling er at det får os til at se en mellem- og en underklasse i et samfund, hvor det ene store skel gik imellem en meget lille gruppe af meget velhavende frie borgere og alle de andre,¹⁴³ og hvor det andet skel gik imellem alle de frie og slaverne, men på tværs af de økonomiske klasser.¹⁴⁴ De mange opstande og uroligheder (det græske *stasis*) vi kender fra vore kilder har givetvis grund heri, men har karakteristisk nok nationale, politiske, eller religiøse fremtrædelsesformer. Det gælder også slaveopstandene. Slaverne havde ikke noget imod slaveriet som så, men imod at de selv var slaver.¹⁴⁵

¹⁴⁰ Disse faktorer inddrages ikke tilstrækkeligt af Kvium, DJH 1976, 6. s. 170 ff. i dennes forsøg på at se retsreglerne som et udtryk og en forudsætning for småbøndernes forringede vilkår og overklassens øgede kapitalakkumulation. Larsen, Jensen, Meissner, anf. arb., s. 58 ff. overdriver på deres side handelens betydning i denne sammenhæng.

¹⁴¹ Se den fortræffelige analyse i K. Hopkins, anf. arb., s. 1 ff.

¹⁴² Finley, *Anc. Ec.*, s. 80.

¹⁴³ Som også understreget af MacMullen, anf. arb., s. 88 ff.

¹⁴⁴ Nærmest forbilledlig er her G. Alföldi, anf. arb., s. 130 ff.

¹⁴⁵ Jf. Vogt, anf. arb., s. 20 ff. Štaerman, *Blütezeit*, s. 238 ff. er for så vidt ikke uenig i dette, men fremhæver at denne »latente klassekamp« truede overklassens besiddelser, og derfor fremtvang principatets dannelse.

Den antikke slave ville være fri, den residerende ikke-borger ville være borger, den fattige borger ville være aristokrat, og aristokraten ville være gud. At visse slaver havde en reel mulighed for at virkeliggøre noget heraf rummer en hovednøgle til forståelsen af det antikke samfund.

Økonomi — oikonomia

Under Aristoteles' navn, men af mange grunde næppe skrevet af ham,¹⁴⁶ findes et skrift med titlen »Oikonomikos«. I dette skrifs anden bog skelnes der imellem fire former for *oikonomikē*: *basilikē* (den der vedrører kongen, herskeren), *satrapikē* (den der vedrører satapen, statholderen), *politikē* (den der vedrører polis), og *idiotikē* (den der vedrører privatmanden, den enkelte). Det fremhæves som fælles for alle fire former at udgifterne ikke må overstige indtægterne, og resten af bogen rummer en række eksempler på hvorledes stater og herskere har skaffet sig tilstrækkelige indtægter.

»Crashing banality« er Finleys træffende karakteristik af dette,¹⁴⁷ den eneste generelle behandling af emnet vi kender fra antikken. Der er ikke tale om »national-økonomi«, eller »erhvervsøkonomi«, eller anden form for teoretisk økonomi. Der er tale om regler for økonomisk adfærd, der bygger på erfaring. Det var også erfaring, der lå bag de romerske landbrugsforfattere, når de anbefalede at nedpløje planterne eller på anden måde at gøde jorden; men den videnskabelige begrundelse for at dette gav gode resultater kendte de ikke.¹⁴⁸ Rostovtzeffs karakteristik af deres skrifter som »scientific manuals«¹⁴⁹ er mildest talt en overdrivelse. Men ved deres praktiske indhold og mangel på teori afspejler de, ligesom de øvrige økonomiske skrifter, noget centralt i det antikke samfund der er vigtigt til forståelse af de sociale og økonomiske forhold.

Antikkens teoretiske videnskab var filosofi, d.v.s. erkendelsesteori og etik. Etik lå også bag Platons og Aristoteles' politiske teorier, herunder de økonomiske faktorer, de opfattede som afgørende for et samfunds stabilitet og harmoni eller mangel herpå.¹⁵⁰ Antikkens praktiske videnskab var et væld af tekniske indretninger, der fortrinsvis skulle tjene erkendelsesteorien.¹⁵¹ Opfindertrangen i antikken var stor, men egentlige opfindelser sjældne.¹⁵² Teknologiske nyskabelser finder vi

¹⁴⁶ Se herom kort J. A. Smith and W. D. Ross (ed.), *The Works of Aristotle*. Translated into English, X. Oxford 1921, s. X f.

¹⁴⁷ Finley, *Anc. Ec.*, s. 20 f.

¹⁴⁸ Jf. White, *Farming*, s. 117 f.

¹⁴⁹ SEHR I², s. 63.

¹⁵⁰ Se bl.a. E. Christiansen, *Politisk Teoridannelse i antikken*. Kbh. 1974, s. 88 ff og 128 ff.

¹⁵¹ Jf. generelt herom G. E. R. Lloyd, *Early Greek Science: Thales to Aristotle*. London 1970, og *Greek Science after Aristotle*. London 1973.

¹⁵² Jf. M. I. Finley, *Technical Innovation and Economic Progress in the Ancient World*. EHR 18, 1965. J. V. Christensens bemærkning, DJH 1976, 6, s. 163 om »numismatikere og oldtidshistorikere, der projicerer en moderne opfinderintelligens ud over historien« er således en lidet gennemtænkt bemærkning.

fortrinsvis indenfor hærvæsenet — således katapulten —, og religionen — f.eks. dampmaskinen, der på forunderlig vis kunne åbne og lukke tempeldørene.¹⁵³

Indenfor landbrug og håndværk fandt der mange fornyelser og forbedringer sted af allerede kendt og anvendt teknik. Vigtigste eksempler herpå er ptolemaiernes reorganisering af den ægyptiske økonomi¹⁵⁴ og driften på slavebrugene i det romerske Italien.¹⁵⁵ Ved intensiv udnyttelse af arbejdskraft og redskaber fremmede overklassen produktiviteten og dermed produktionen. Debatten om disse forhold har været afsporet af at være en debat om hvorvidt slaverne hæmmede den tekniske udvikling eller ej.¹⁵⁶ Hvad enten man anvendte slaver eller anden form for afhængig arbejdskraft, var der eller kunne der skaffes tilstrækkelig heraf til at den græsk-romerske overklasse relativt let sikrede sig det forventede udbytte.¹⁵⁷ Relativt, fordi denne overklasse evindeligt jamrede over det besvær og de bekymringer der er forbundet hermed; let, fordi den ikke behøvede at investere de store mængder tid og penge som en egentlig teknologisk omvæltning vil have krævet. Overklassen havde ikke de teknologiske muligheder for en kraftigere udnyttelse af andres arbejdskraft, men savnede heller ikke disse muligheder. Hvad angår den lille bonde eller den lille håndværker, selvstændig eller ej, ville ingen af dem have haft tilstrækkeligt overskud af tid, kræfter, eller penge til andet end en forbedret anvendelse af allerede kendte og ikke for dyre redskaber.

Her er det imidlertid værd at erindre sig at der må være ganske håndfaste grunde til at de romerske landbrugsforfattere blev læst og efterlignet i de følgende 1500 år.¹⁵⁸ Det var ikke kun for den klassiske dannelses skyld, men fordi eftertiden mente at kunne lære af disse skrifter.¹⁵⁹ Også på dette område var antikken det store forbillede, og først den senere industrielle revolution skabte pseudo-spørgsmålet om hvorfor denne ikke fandt sted i antikken. Antikkens teknologiske stade var redskabernes stade, ikke maskinernes. Således havde det været i århundrederne forinden, og således forblev det i århundrederne derefter. Først med en stigende anvendelse af dampmaskinen i 1700-tallet e.v.t. begynder en mærkbar ændring.¹⁶⁰

¹⁵³ Om katapulten se A. G. Drachmann, *Antikkens teknik. Redskaber og opfindelser i den græske og romerske oldtid*. Kbh. 1963, s. 121 ff., om dampmaskinen s. 111 ff., og mere indgående i samme, *Ktesibios Philon and Heron. A Study in Ancient Pneumatics. Acta historica scientiarum naturalium et medicinalium IV*. Kbh. 1948. Se endvidere J. G. Landels, *Engineering in the Ancient World*. London 1978.

¹⁵⁴ Se M. I. Rostovtzeff, *Die hellenistische Welt. Gesellschaft og Wissenschaft I* (1941). Tysk oversættelse Stuttg. 1955, s. 207 ff. (I det følgende forkortet Rostovtzeff, HWGW).

¹⁵⁵ V. I. Kuzischchin, *Problems of Slave-Labour Productivity in Roman Agriculture* (2nd Century B.C.—1st. Century A.D.) V. ICEH, Leningrad 1970. Vedels fremstilling på dette punkt, anf. arb., s. 41, er fortvivlende.

¹⁵⁶ Jf. Staermans kritik i *Blütezeit*, s. 16, og P. Andersons træffende bemærkning, *Passages*, s. 76 nt. 30 til F. Kiechle, *Sklavenarbeit und technischer Fortschritt im römischen Reich*. Wiesbaden 1969.

¹⁵⁷ Jf. Finley, *EHR* 18, 1965, s. 43 f. og — til dels — H. Højlund Knap, *Teknik og slaveri i antikken. En oversigt*. DJH 1972-73, 5-6.

¹⁵⁸ Som anført af M. W. Frederiksen, anf. arb., s. 169.

¹⁵⁹ Se bl.a. *Skydsgaard, Villa rustica*, s. 54 f., og White, *Farming*, s. 10 f.

¹⁶⁰ Således også N. H. Pedersen, *DJH* 1978, 14, s. 20.

Hos de antikke skribenter finder vi imidlertid heller ingen egentlige økonomiske kalkuler over rentabilitet eller profitabilitet.¹⁶¹ Vi finder ingen profitmaximering, ingen egentlig kapitalisme;¹⁶² men vi finder en meget velhavende overklasse, hvis medlemmer fortrinsvis satte deres formuer i jord med en stadigt stigende ejendoms-koncentration til følge.¹⁶³ Det menneskelige begær optræder ikke uden grund som den egentlige årsag til alle ulykker i de antikke tekster. Vi er tilbage i spørgsmålet om den sociale struktur.

Produktionen på overklassens brug fandt sted med afsætning for øje, vel at mærke afsætning på det nærmestliggende marked, når priserne var tilfredsstillende. Herom vidner ikke alene de romerske landbrugsforfattere, men også lagerrum m.v. i de udgravede campanske gårde.¹⁶⁴ »Nærliggende marked« er på engang et meget snævert og et meget vidt begreb. Når det romerske aristokrati fortrinsvis købte jord i Campanien og i nærheden af Rom, hænger det bl.a. sammen med det marked der eksisterede i disse områders byer for korn, oliven, og vin til fortæring, teglsten til bygninger, samt uld til klæder.¹⁶⁵ Det »nærmestliggende marked« for landbrugsproduktionen i det græsk-romerske Ægypten var Alexandria via Nilen, men derfra via Middelhavet til de græske og siden hen de romerske byer,¹⁶⁶ hvis eksistens som byer var betinget af levnedsmiddeltilførsler ad søvejen,¹⁶⁷ da landtransporten var både dyr og besværlig.¹⁶⁸ Det »nærmestliggende marked« udelukker således ikke handel over store afstande. Men hvilke varer der indgik i denne fjernhandel og i hvilket omfang, er et konkret spørgsmål om varens art, transportmulighederne, og aftagergrupper. Ved positivt at gå ind på Rostovtzeffs præmisser, men samtidig stille disse konkrete spørgsmål, var det i virkeligheden A. H. M. Jones der fik opfattelsen af en nutidig markedsøkonomi i antikken til at vælte som et korthus.¹⁶⁹

¹⁶¹ Jf. Finley, *Anc. Ec.*, s. 110 ff., navnlig påpegningsen s. 117 af de forhold, der mangler i Columellas beregninger.

¹⁶² J. V. Christensen, *Introduktion til Rostovtzeff*. DJH 1972-73, 5-6 ser klart at Rostovtzeff forvekslede kapitalakkumulation med kapitalisme, men ser ikke svagheden i opfattelsen af by-bourgeoisiet og handelens betydning, hvortil Meyer Reinhold, *anf. arb.*

¹⁶³ Jf. bl.a. Finley, *Anc. Ec.*, s. 102.

¹⁶⁴ Se således Skydsgaard, *Villa rustica*, s. 12 ff. og 26 ff.

¹⁶⁵ Men W. O. Moellers forsøg på en generel rehabilitering af modernismen i *The Wool Trade of Ancient Pompeii*. Leiden 1976 er forfejlet; se min omtale i *NfH* 27, 1977, s. 89 f.

¹⁶⁶ Se Rostovtzeff, *HWGW I*, s. 284 ff. og *SEHR I*², s. 158 ff. Set fra Ægypten er der naturligvis den forskel at korneksporten i ptolemaisk tid nok så meget er et spørgsmål om at sikre importen af metaller, der var nødvendig for ptolemaernes herredømme (se bl.a. *HWGW I*, s. 203 ff.), mens korneksporten i romersk tid primært er tributbetalinger (se således A. Chester Johnson, *Roman Egypt to the Reign of Diocletian*. (ESAR II) 1936, s. 481 ff.).

¹⁶⁷ Jf. Finley, *Anc. Ec.*, s. 125 ff.

¹⁶⁸ Jones, *LRE II*, s. 841 f. ud fra oplysninger i Diocletians prisedikt.

¹⁶⁹ *Anf. arb.*, s. 824 ff. Jones' suveræne kendskab til kildematerialet var parret med en suveræn foragt for at henvise til andre forskere. Dette og titlen »The Later Roman Empire« er vel grunden til at fremstillingen på dette punkt ikke vakte den fortjente opmærksomhed. Andetsteds gør Jones imidlertid klart at man efter hans mening med forsigtighed kan slutte

Den største kunde, »staten«, dækkede sine behov ved liturgier, skatter, tributter, forpagtninger og udskrivninger, ofte med private — herunder private købmænd — som frivillige eller tvungne mellemed.¹⁷⁰ Med en hær og en administration fulgte handel, og der er til eksempel ingen tvivl om, at det romerske herredømme over Rhin-området med otte stående legioner fra Augustus' tid og med byerne som politisk-administrative centre havde økonomiske virkninger for egnen.¹⁷¹

Rostovtzeff så meget vel at de besværlige og dyre transportforhold var til hinder for at almindelige varer, såsom dagligdagens husgeråd, i større omfang kunne indgå i fjernhandelen. Det lå i høj grad bag hans skildring af produktionsspredningen som en vigtig årsag til den antikke kulturs forfald.¹⁷² Hans meget berømte eksempel herpå er *terra sigillata*.¹⁷³ I årtierne omkring vor tidsregnings begyndelse findes de sirligt forarbejdede rødlige lervarer fra den italiske by Arretium adskillige steder i de romerske provinser, men afløses efterhånden af lokal produktion af tilsvarende art, men mindre kunstnerisk kvalitet. Dette fænomen er der ingen grund til at betvivle; det kan blot ikke bære Rostovtzeffs samlede fremstilling af en italisk masse — og markedsorienteret produktion, der udkonkurreres af en gallisk dito.¹⁷⁴ Lige så lidt kan tilsvarende konstateringer af athenske lervarers udbredelse i 400-tallet f.v.t. og ophøret heraf i 300-tallet bære tilsvarende fremstillinger af den athenske *polis*' krise.¹⁷⁵

Der eksisterede ikke noget stort verdensomspændende marked for færdigproducerede varer.¹⁷⁶ Hovedparten af befolkningen var bønder med enkle behov og ringe købekraft. Det typiske bondemarkeds art og radius giver ikke basis for en større handelsomsætning.¹⁷⁷ Størsteparten af bybefolkningen havde ikke råd til at købe andet end de mest nødvendige og billigste varer, ofte knapt nok endda det.¹⁷⁸ Tilbage som potentielle forbrugere er den meget lille overklasse, der havde råd til at købe hvad som helst — og vel ofte gjorde det, men som til byhusholdningens og landgårdens daglige forbrug foretrak egne produkter og de lokalt fremstillede færdigvarer.

Priserne bestemtes af forholdet imellem udbud og efterspørgsel, hvortil vi har et interessant eksempel hos Cicero (de officiis III, 50): En alexandrinsk købmand kommer med en stor ladning korn til byen Rhodos, hvor der hersker knaphed og hungersnød, og kornprisen derfor er høj. Nu ved pågældende købmand imidlertid

generelt tilbage fra den kildemæssigt bedre belagte senantikke periode til den tidligere, se spec. nu A. H. M. Jones (ed. P. A. Brunt), *The Roman Economy*, Oxf. 1974, s. 35 ff.

¹⁷⁰ Jf. generelt herom Finley, *Anc. Ec.*, s. 150 ff.

¹⁷¹ Som beskrevet af Rostovtzeff, *SEHRE I*², s. 221 ff.

¹⁷² *Anf. arb.*, s. 175 ff.

¹⁷³ *Anf. arb.*, s. 70 og 175.

¹⁷⁴ Jf. M. I. Finley, *EHR* 18, 1965, s. 42.

¹⁷⁵ Rostovtzeff, *HWGW I*, 1955, s. 70 ff., træffende tilbagevist af Signe Isager og Mogens Herman Hansen, *Attiske retstaler fra Demosthenes' tid*, I. Kbh. 1972, s. 64 ff. (= samme, *Aspects of Athenian Society in the Fourth Century B.C.* Odense 1975, s. 52 ff.).

¹⁷⁶ Jones, *LRE II*, 1964, s. 847.

¹⁷⁷ Jf. Finley, *Anc. Ec.*, s. 107.

¹⁷⁸ Hvad også Rostovtzeff gjorde ganske klart (*SEHRE I*², s. 177 f.). Han drog blot andre — og uholdbare — konklusioner heraf.

at der er flere kornskibe på vej fra Alexandria til Rhodos, og spørgsmålet er om han skal sige det eller ej; hans pris bliver jo derefter! Eksemplet er for det første interessant, fordi det for Cicero er et moralsk-filosofisk spørgsmål, for det andet fordi det viser os en meget konstant markedsmekanisme med meget store pris-svingninger på de livsvigtige levnedsmidler. I sammenhæng med de ofte elendige boligforhold mv., er dette med til at forklare, hvorfor det så ofte kom til uroligheder i byerne,¹⁷⁹ uroligheder, der var alvorlige nok, men alt andet end Rostovtzeffs »real professional strikes« og »genuine attempts at social revolution«.¹⁸⁰

Der fandt handel sted i antikken, megen handel, handel over store afstande og i store mængder; men intet af dette implicerer en markedsøkonomi i nutidig forstand.¹⁸¹ Handel er ligeså gammel som menneskehedens historie. Det gælder ikke kun den nære udveksling af varer, men også transporten over lange afstande af råstoffer, herunder metaller, levnedsmidler, og andre varer der var særligt efterspurgt andetsteds.¹⁸²

Denne handel kan være organiseret på forskellig vis. Herodot har en særdeles interessant historie om hvorledes karthagerne skaffede sig guld på den afrikanske Atlanterhavskyst (Herodot IV, 196): Karthagerne lægger deres varer på strandkanten, trækker sig tilbage til skibene og opsender et røgsignal. På dette signal kommer de indfødte frem, lægger hvad de vil give af guld ved siden af varerne, og trækker sig tilbage. Nu går karthagerne i land igen; er de tilfredse med den tilbudte mængde, tager de guld med ombord, og handelen er således gjort. Vil de have mere, går de tomhændede tilbage til skibene, og venter indtil de indfødte har lagt tilstrækkeligt guld frem.

Eksemplet er også interessant, fordi vi her ser guld som vare, men desuden fordi Karthago, normalt opfattet som antikkens handelsnation par excellence,¹⁸³ først begyndte at præge mønter i slutningen af 400-tallet f.v.t., og det på Sicilien, hvor karthagerne havde brug for lejetropper, og hvor grækerne havde benyttet mønter som betalingsmiddel i næsten 100 år.¹⁸⁴ Dette kan kun undre, hvis man blot sætter lighedstegn imellem penge og mønter,¹⁸⁵ fremfor at analysere antikkens mønter som konkrete fremtrædelsesformer for penge.

¹⁷⁹ Om disse uroligheder og deres baggrund se P. A. Brunt, *The Roman Mob*. PaP 35, 1966, spec. s. 11 ff.

¹⁸⁰ Rostovtzeff, *SEHRE I*², s. 179, karakteriseret som »imaginative fiction« af Finley (*Anc. Ec.*, s. 194 nt. 57), og forgæves søgt rehabiliteret af Pekáry, *anf. arb.*, s. 95 f.

¹⁸¹ Jf. K. Polanyi (ed. Dalton), *anf. arb.*, s. 3 ff.

¹⁸² *Anf. arb.*, s. 157 ff. Yderligere eksempler hos Gordon Childe, *What happened in History*. Rev. ed. Penguin 1964, passim.

¹⁸³ S. Moscati, *Die Phöniker von 1200 vor Christus bis zum Untergang Karthagos* (1965). Tyske oversættelse Zürich 1966, s. 341 ff.

¹⁸⁴ Jf. Ph. Grierson, *Numismatics*. Oxf. 1975, s. 11.

¹⁸⁵ Hvad J. V. Christensen gør, når han (*Pengenes opståen*, DJH 1976, 6, s. 157f.) kritiserer numismatikere for at »videreformidle et fordrejet og indholdslost pengebegreb«, fordi de forklarer »pengenes opståen« som en »opfindelse«. Såvel C. M. Kraay (*Hoards Small Change and the Origin of Coinage*. JHS LXXXIV, 1964) som M. Crawford (*Money and Exchange in the Roman World*. JRS LX, 1970) taler udtrykkeligt om »coins« og »coinage«, og drøfter således ikke pengenes opståen, men *mønternes* oprindelse og funktion som penge i antikken.

Antikkens mønter som penge

Marx kunne udmærket skelne imellem mønter som penge og penge generelt.¹⁸⁶ Men i øvrigt gælder også her at det han analyserede var pengenes fremtrædelsesformer og funktion i hans eget kapitalistiske samfund,¹⁸⁷ og at det ville være direkte umarxistisk uden videre at overføre denne analyse på andre samfund.¹⁸⁸

Det er en af Polanyis store fortjenester at have klargjort, at vi kun i nutidens markedsøkonomi finder penge der som universelt byttemiddel også opfylder de øvrige funktioner: betaling, formueopbevaring, og værdimåler. I ikke-markedsdirigerede samfund ser vi at forskellige genstande dækker forskellige pengefunktioner, og at der ofte er social prestige forbundet med besiddelsen af disse genstande.¹⁸⁹ I det mesopotamiske Babylon f.eks. var betalingsmidlet korn, værdimåleren sølv, mens byttemidlet kunne være olivenolie, uld, dadler, teglsten, korn, eller sølv, men ikke sølv i møntform, og slet ikke som universelt byttemiddel.¹⁹⁰ Intet er således i sig selv penge, men alt kan få funktion som penge, idet penge er et sæt af symboler, svarende f.eks. til sproget.¹⁹¹ Anskuet ud fra den betragtning er det absurd at drøfte pengenes oprindelse, men meningsfyldt at diskutere deres konkrete fremtrædelsesformer i forskellige samfund.

De første mønter blev præget af lyderkongen omkring 640 f.v.t. i et samfund der længe havde kendt til ædelmetaller — herunder afvejede mængder heraf — i forskellige pengefunktioner og som statussymboler.¹⁹² Spørgsmålet er nu hvilken forskel det giver for lejetropsanføreren, som tidligere har modtaget sin belønning i form af en halskæde i ædelmetal, at han nu får den i form af et antal mønter, som han måske sætter på en kæde og hænger om halsen? Ingen tvivl om at kongens våbenmærke har gjort metallet mere eftertragtet og forlenet bæreren af det med prestige, men heller ikke om at dets værdi langt har oversteget den pris han skulle betale for sine daglige fornødenheder.

Hvad angår de ældste græske mønter fra omkring 600 til omkring 400 f.v.t. gør to væsenstræk sig gældende: 1) Med to markante undtagelser findes mønterne så godt som aldrig udenfor et snævert afgrænset område. De to undtagelser er de thrakisk-makedonske og de athenske sølvmønter, som i stort omfang findes i den nære Orient. Her er det til gengæld tydeligt at de er blevet behandlet som ædel-

¹⁸⁶ Se bl.a. Zur Kritik, s. 87 og 114.

¹⁸⁷ Som så udmærket gengivet af Christensen, anf. arb., s. 141 ff.

¹⁸⁸ Der er således intet ejendommeligt i at Vernant (anf. arb., s. 15 f.) og P. Vidal-Naquet (Fonction de la monnaie dans la Grèce ancienne. Annales ESC XXIII, 1968) kan tilslutte sig den fremstilling af det tidlige græske møntvæsen som gives af Kraay (anf. arb.) og — noget tilsvarende — af Ed. Will (Réflexions et hypothèses sur les origines du monnayage. Rev. Num. 5e ser. 17, 1955).

¹⁸⁹ K. Polanyi (ed. Dalton), anf. arb., s. 175–203, hvis indflydelse klart spores i en række nyere numismatiske arbejder, således i Grierson, anf. arb., s. 7 f, og Crawford, anf. arb., s. 40 nt. 2.

¹⁹⁰ Polanyi (Dalton), anf. arb., s. 188 f.

¹⁹¹ Samme, s. 75.

¹⁹² For en kort oversigt over de ældste mønter og deres datering se O. Mørholm, De ældste græske mønter. Nationalmuseets Arbejdsmark 1972. Om den senere diskussion se Cahn i R. Carson, P. Berghaus and N. Lowick (ed.), A Survey of Numismatic Research 1972–1977. Berne 1979, s. 40 ff.

metal, herunder smykker, ikke som mønter. Der er med andre ord tale om handel med sølv som vare fra Hellas' to sølvproducerende områder.¹⁹³ 2) Med igen Athen og enkelte andre steder som markante undtagelser, blev der ikke præget tilstrækkeligt små eller tilstrækkeligt antal små mønter til at disse i nævneværdigt omfang kan have indgået i dagligdagens nærhandel.¹⁹⁴

I betragtning heraf ville det være ejendommeligt om disse ældste møntprägninger blev gjort for at lette handelen, fremfor at søge forklaringen i de dybe ændringer de græske samfund undergår i dette tidsrum. Disse ændringer giver sig bl.a. udtryk i at de regerendes opgaver bliver mere omfattende, herunder omfanget og antallet af betalinger: *Fra* det offentlige således fordeling af *polis'* overskud blandt borgerne, udgifterne til de store byggerier og tyrannens betaling af lejetropper. *Til* det offentlige: skatter, afgifter og bøder. I samfund som de græske, der længe havde kendt til ædelmetaller, og hvor eventuelle sølvminer blev ejet af *polis* eller dennes hersker, kunne — i hvert fald dele af — disse betalinger ske i form af afvejede mængder sølv. Ved at præge metallet i møntform og sætte sit symbol herpå øgede *polis* eller dennes hersker sin prestige. Ved kun at ville modtage egen mønt, kunne man sikre sig de indgåede betalingers metalværdi.

Disse mønter indgik qua sølv i fjernhandelen; men hvor lidt de har ændret dens karakter, har vi et klart udtryk for i et indskriftligt bevaret møntdekret fra begyndelsen af 300-tallet f.v.t. i den græske by Olbia på Sortehavskysten.¹⁹⁶ Alle slags guld- og sølv mønter må ind- og udføres; men i selve Olbia må man kun anvende byens egne sølv- og kobbermønter til betaling; omvekslingen til og fra disse mønter må kun ske på det officielt autoriserede sted, efter derom fastsatte bestemmelser.

Der er en klar sammenhæng imellem dette edikt, mønternes ringe udbredelse udenfor deres eget område, de mange forskellige møntsystemer, og den omstændighed at hver græsk *polis* prægede sine særegne mønttyper.¹⁹⁷ Man kunne ikke umiddelbart i én *polis* anvende en anden *polis'* mønter, men skulle veksle, hvorunder de fremmede mønter blev vejet for deres metalværdi. De ældste græske mønter tjente således kun handelen så vidt som at de indgik i en allerede bestående handel, der bl.a. omfattede ædelmetaller.

Her er det værd at gøre sig to karakteristika klart, som også gjort af Marx:¹⁹⁸ Tendensen til skatteophobning hos »staten« af magtpolitiske grunde, og de store udsving i møntprägninger med deraf følgende virkninger for møntcirkulationen.

Aristoteles skriver følgende om mønterne (*Ethika Nikomachea* V, 1133a, 25—30): »de er ved konvention blevet en slags byttemiddel for behovet, og det er derfor de har navnet mønter (*nomisma*), de eksisterer nemlig ikke af naturen (*physis*), men ved gældende lov (*nomos*), og det er derfor vi kan ændre dem og

¹⁹³ Kraay, *anf. arb.*, s. 76 ff.

¹⁹⁴ Samme, s. 85 ff.

¹⁹⁵ Samme, s. 88 ff.

¹⁹⁶ R. Bogaert, *Banques et banquiers dans les cités grecques*. Leiden 1968, s. 121 ff med henvisninger og diskussion.

¹⁹⁷ Jf. bl.a. Pekáry, *anf. arb.*, s. 12 og 36, desværre delvis i modstrid med fremstillingen s. 28 og 132.

gøre dem uanvendelige.« Aristoteles' etymologiske forklaring på *mønternes* oprindelse er lige så lidt værd som de øvrige etymologier vi finder hos ham og andre antikke skribenter. Bemærkningen er betydeligt mere interessant ved at give udtryk for mønterne som alment akcepteret betalingsmiddel på Aristoteles' tid i Athen, resultatet af de mange møntprægninger i et sølvproducerende område.

Andetsteds udleder Aristoteles (Politika I, 1257a) denne konvention om mønter af den »naturlige og gode handel« (*khremastikē*), d.v.s. den handel hvor mennesker erhverver sig ting til livets opretholdelse de ikke selv har, imod bytte af ting de selv har mere af end nødvendigt. For at lette denne byttehandel begyndte man ifølge hans forklaring at anvende jern, sølv, og andre i sig selv nyttige metaller, som med tiden fik møntens præg, således at man ikke bestandigt behøvede at måle mængden. Dette er blevet den klassiske og omdiskuterede forklaring på *pengenes* oprindelse,¹⁹⁹ hvor man i stedet burde betænke at det Aristoteles giver er en forklaring på *mønternes* oprindelse som penge, en forklaring der gives ud fra Aristoteles' opfattelse af sin egen tids mønter.

Interessant er imidlertid også, at Aristoteles fortsætter med at beskrive (Politika I, 1257b) hvorledes mønterne bidrog til at udvikle den »unaturlige og moralsk uakceptable« handel, d.v.s. den handel der fandt sted for fortjeneste, hvor mønterne (*to nomisma*) er både udgangspunktet og målet for varebyttet, og hvor målet er ubegrænset. Aristoteles' beskrivelse af den gode handel svarer således til Marx' »vare-penge-vare«, og den umoralske handel til »penge-vare-penge«;²⁰⁰ men inden parallellen drages for vidt, må man erindre sig at den »umoralske handel« også på dette sted sættes lig den lille detailhandel (*kapēleia*), som Aristoteles – i lighed med senere Cicero – kun har aristokratens fulde foragt for.²⁰¹ Rigdom er noget man har, og ikke må begære; men det er ikke begær der ligger bag den naturlige og nødvendige handel med landbrugsprodukter ifølge Aristoteles (Politika I, 1258 a–b), lige så lidt som den omfattende handel i stort format ifølge Cicero (de officiis I, 151). Aristoteles' pengeanalyse har nøje sammenhæng med hans eget samfund og samfundsopfattelse.

Som Italien i øvrigt kendte det ældste romeske samfund bronze som værdimåler, tesaureringsobjekt, og betalingsmiddel, omend ikke som det eneste og universale.²⁰² Det ældste romerske møntvæsens udvikling²⁰³ fra indførelsen af tunge støbte bronzemønter i 289 f.v.t. til prægningen af de første guldmonter under 2. puniske krig, indførelsen af denaren (hovedmønten i sølv) 212 eller 211, og det samtidige fald af bronzen til prægede mønter på 1/6 af den oprindelige vægt viser en sammenhæng med de romerske krige, som næppe kan være tilfældig.²⁰⁴ Tilsva-

¹⁹⁸ Zur Kritik, s. 105.

¹⁹⁹ Se Grierson, anf. arb., s. 6.

²⁰⁰ Som anført af Marx, Zur Kritik, s. 115 noten.

²⁰¹ Cicero, de officiis I, 151: »mercatura autem, si tenuis est, sordida putanda est.«

²⁰² For de litterære kilder hertil se R. Thomsen, Early Roman Coinage (I det følgende ERC) I. Kbh. 1957, s. 20 ff. og for fundmaterialet ERC III. Kbh. 1961, s. 200 ff.

²⁰³ Om denne se navnlig ERC II, s. 73 ff., 205 ff., 284 ff., og III, 154 f., 160 ff., 218 ff. For den senere diskussion se Crawford i R. Carson, P. Berghaus, N. Lowick (ed.), anf. arb., s. 167 ff.

²⁰⁴ ERC III, s. 257 ff.

rende gælder imidlertid for den følgende tid, hvor der er en påfaldende sammenhæng imellem prægningerne af guld- og sølvmonterne på den ene side og på den anden side krige, triumfer, offentlig byggevirksomhed, og tilsvarende.²⁰⁵ Med Augustus bliver også møntvæsenet reorganiseret;²⁰⁶ men de mere regelmæssige møntprægninger svarer nøje til oprettelsen af den stående hær på 25 legioner og andre offentlige opgaver varetaget af Augustus og dennes efterfølgere, hvortil kom de skiftende, men store uddelinger af korn og mønter til den romerske bybefolkning, særlige donationer til soldaterne, jord og anden betaling til veteranerne, samt udgifterne til byggevirksomhed og »offentlige lege«.²⁰⁷

Møntprægningen blev bestemt af og varierede med det offentliges konkrete behov, herunder magtpolitiske behov. Denne konklusion er klart på linie med Marx' ovenfor nævnte opfattelse og udelukker selvsagt ikke at mønterne i deres videre anvendelse er et udtryk for varernes bytteværdi. Det numismatiske materiale (specielt løsfundene), sammenholdt med indskrifterne og de »litterære« kilder, viser os entydigt at mønter var det almindelige betalingsmiddel i de romerske byer.²⁰⁸

At det ensartede møntvæsen over hele Romerriget (minus Ægypten²⁰⁹) var en lettelse for fjernhandelen, kan der ikke herske tvivl om, og der er heller ingen tvivl om, at det muliggjorde at overklassens medlemmer kunne få overført indtægter fra jordejendomme i forskellige dele af riget. Men der opstod ikke udviklede pengetransaktioner i følge hermed. Vi har tværtimod adskillige eksempler på at den lille del af befolkningen, der var velhavende nok til at anvende guld- og sølvmonter, led af kronisk mangel på disse kontanter.²¹⁰ Skulle en aristokrat bruge mange kontanter på én gang, f.eks. til de kostbare politiske aktiviteter, måtte han frigøre noget af formuen, først og fremmest jord, eller låne af sine venner for senere at tilbagebetale lånet, når »investeringen« i rigt mål havde betalt sig. Dette ligger vel ofte bag de hyppige jordsalg indenfor det romerske aristokrati på Ciceros tid, hvor de politiske kampe krævede stor indsats af kontanter. Markedsøkonomiens handel og penge opstod ikke som fugl Phoenix af asken, men udvikledes af komponenter i et ikke-markedsdirigeret samfund. Ved en undersøgelse af et sådant samfund må vi hverken under- eller overvurdere disse komponenters betydning, men søge at sætte dem rigtigt sammen, hvor helhedsopfattelsen stadig må jævnføres med mere snævert empirisk orienterede undersøgelser. Gør vi ikke det, vil vi til eksempel have vanskeligt ved at forstå eksistensen af

²⁰⁵ M. H. Crawford, *Roman Republican Coinage II*. Camb. 1974, s. 633 ff. på grundlag af omfattende stempelstudier mv.

²⁰⁶ S[enato] C[onsulto] på bronzemonterne betyder ikke at disse mønter blev præget af senatet, men at Augustus' genåbning af denne udmøntning skete efter senatsbeslutning; se Aa. Bay, *The Letters SC on Augustan Aes Coinage*. JRS LXII, 1972.

²⁰⁷ *Res Gestae* 15-23 viser at det drejer sig om millionbeløb.

²⁰⁸ Se Crawford, JRS LX, 1970, s. 41 ff.; men om de romerske mønters funktion udenfor Romerriget se bl.a. samme, *Republican Denarii in Romania. The suppression of piracy and the slave-trade*. JRS LXVII, 1977.

²⁰⁹ E. Christiansen, *Den romerske udmøntning i Aleksandria (30 f.v.t.-296 e.v.t.)*. En oversigt. NNF-Nytt 4, 1979.

²¹⁰ Jf. også Finley, *Anc. Ec.*, s. 53 ff.

papirpenge fra begyndelsen af 800-tallet e.v.t. til omkring 1400 i Kina,²¹¹ som ingen vil hævde var et kapitalistisk samfund i dette tidsrum, selv om det var et samfund, der kendte og anvendte mange af de tekniske indretninger der står som karakteristisk for det teknologiske gennembrud i renæssancetidens Vesteuropa.²¹²

Tingene må forstås i deres helhed, handel og penge således i en samfundsmæssig sammenhæng; heri er der en fundamental enighed imellem en strukturalistisk inspireret tilgangsvinkel til forståelse af antikken og en erklæret marxistisk.

Afsluttende bemærkninger

En strukturalistisk og en marxistisk historieopfattelse har mange væsenstræk til fælles. Begge vil operere ud fra en helhedsforståelse, hvor det bærende ikke er mængden (det kvantitative), men det typiske og konstituerende (det kvalitative), som udledes og kun kan udledes af kildematerialet og dets mangler ved en stadig vekselvirkning imellem teori og empiri. Begge vil lægge hovedvægten på de sociale og økonomiske forhold, på de menneskelige samfunds »stofskifte med naturen«. Men ikke alene ordvalget, også udgangspunktet er forskelligt. En strukturalistisk tilgangsvinkel vil søge funktionernes indbyrdes sammenhænge, og de ændringer der sker heri, vil fokusere på det stabile, mens en marxistisk tilgangsvinkel vil søge de modsætningsforhold der ændrer samfundet, vil fokusere på det labile.²¹³

Begge har endvidere til fælles i virkeligheden at sige mere om hvad et ikke-kapitalistisk samfund *ikke* er end hvad det så er. Det er ikke uden værdi for opfattelsen af nutiden. Derved klargøres det at det kapitalistiske samfund ikke er den progressive slutsten på den menneskelige erfarings historie, ikke bygger på evigtgyldige sandheder, men lader sig ændre, og ændre radikalt. Det er værdt at erindre sig at det var kendskabet til antikken og de antikke skribenter, der mer end noget andet bibragte også Marx denne fundamentale opfattelse.

Det ligger i den marxistiske tradition at denne teoretiske erkendelse skal omsættes til omgående politisk praksis, som også indebærer at nutiden må have førsteprioritet i forskningen, parret med et positivt syn på mulighederne for at ændre samfundet ad denne vej. Et strukturalistisk standpunkt vil på den ene side være forbundet med den større tålmodighed der udgår fra opfattelsen af at funktionerne må have tid til at tilpasse sig hinanden for at nye sammenhænge kan opstå, på den anden side med en mere pessimistisk vurdering af forskningens, herunder samtidsforskningens direkte muligheder for at påvirke samfundet.

²¹¹ Kort herom Grierson, *anf. arb.*, s. 61 ff.

²¹² Jf. Perry Anderson, *Lineages*, s. 528 f.

²¹³ Det er således lærerigt at sammenstille fremstillingen i Finley, *Anc. Ec.* af Ciceros aristokratiske idealer (s. 51 ff.), de store slaveoprør (s. 68), og krisen i 200-tallet e.v.t. (s. 175 f.) med de samme emners behandling i f.eks. H. Dieter/R.Günther, *Römische Geschichte* bis 476. Bln. 1979, hhv. s. 212 f., 153 ff., og 288 ff. Alene omfanget af de forskellige afsnit er talende!

Det ligger endvidere i den marxistiske tradition at den også ved studiet af andre samfund vil tage sit udgangspunkt i Marx, og i de komponenter der for ham var konstituerende for det kapitalistiske samfund, og der ligger en tro på at en markistisk analyse er alle andre videnskabsretninger overlegen. Derimod vil en strukturalistisk forskning bygge på Marx som én, omend en væsentlig af flere inspirationskilder. Og bag dette ligger en dybtgående skepsis overfor det enkelte menneskes og de enkelte mennesketeoriers muligheder for at afdække sandheden. En fortsat debat imellem de to forskningsretninger vil fremme vor forståelse af det antikke samfund og dets betydning for nutiden.²¹⁴

Efterskrift

Manuskriptet til ovenstående artikel blev skrevet i januar 1981, og jeg har ikke haft lejlighed til at indarbejde senere publiceret litteratur. Det drejer sig navnlig om følgende: J. T. Lauridsen, Hovedlinier i den nyere debat om årsagerne til den teknologiske stagnation i antikken. O. Bay, Perspektiver på oldtidens historie. (Begge i Mus. Tusc 44–47, 1981) og E. M. De St. Croix, The Class Struggle in the Ancient World. London 1981. R. P. Saller, Personal patronage under the early empire. Cambr. 1982. For de to sidste bøger vedkommende kan jeg henvise til det kommende nummer af NfH, i hvis nr. 30 1981 nu er publiceret de anmeldelser, der er nævnt i noterne 11 og 106. Nørlunds disputats (note 102) er i 1982 blevet fotografisk genoptrykt med et forskningshistorisk efterskrift af T. Damsholt og N. M. Saxtorph.

Jeg skal tilføje, at et nyligt indleveret speciale endeligt har overbevist mig om, at landbrugsslaverne heller ikke spiller nogen synderlig rolle i Nordafrika (note 89).

August 1982.

Erik Christiansen

²¹⁴ Af de i indledningen nævnte arbejder placerer kun Vedels bog sig udenfor denne debat p.gr.a. manglende kvaliteter.